

Gemeenten Heerde en Hattem

Cultuurhistorische Waardenkaart

CULTUURLAND
ADVIES

Rapportnummer CA1621

Colofon

Titel: D. Worst (2018). *Gemeenten Heerde en Hattem. Cultuurhistorische Waardenkaart. Wapenveld.*

Opdrachtgevers:	Gemeente Heerde Postbus 175 8180 AD Heerde	Gemeente Hattem Postbus 93 8050 AB Hattem
	Niek Haverkamp (Beleidsmedewerker ruimtelijke beleid en ontwikkeling)	Heleen Stronks (Adviseur Stedenbouw en Landschap)
Opdrachtnemer:	Cultuurland Advies Postbus 20 8180 AA Heerde	
	drs. ing. Dennis Worst (Projectleider Landschap & Cultuurhistorie)	

Projectcode: CA1621
Versie: 1.0
Datum: 22 januari 2017

Publicatierechten: Deze rapportage is een intern document van de gemeente. Op basis daarvan is beeldmateriaal opgenomen. Wanneer de gemeente besluit om over te gaan tot een publiekpublicatie, zowel digitaal als analoog, moet vooraf na worden gegaan in hoeverre het beeldmateriaal vrij gebruikt mag worden.

>>

Het onderzoeksgebied weergegeven op de topografische kaart uit 2017. De gemeentegrenzen zijn in het rood weergegeven. Noordelijk ligt de gemeente Hattem en zuidelijk de gemeente Heerde (top10/1:50.000/www.opentopo.nl)

Samenvatting

Inleiding

In de gemeenten Heerde en Hattem zijn in de afgelopen jaren diverse instrumenten ontwikkeld om het cultureel erfgoed in kaart te brengen en dit mee te laten wegen in de planvorming. Deze instrumenten dekken echter niet het gehele veld aan cultuurhistorische en landschappelijke elementen. Om deze leemte op te vullen hebben de gemeenten Heerde en Hattem Cultuurland Advies opdracht gegeven een cultuurhistorische waardenkaart te vervaardigen voor beide gemeenten.

Het natuurlijke landschap, landschapstypen en culturele gebieden

De ontwikkeling van een landschap is per definitie zeer dynamisch. Door natuurlijke en culturele processen worden er steeds nieuwe lagen en elementen aan het landschap toegevoegd. Om grip te krijgen op deze landschapsdynamiek is bij de inventarisatie van cultuurhistorische en landschappelijke elementen gebruik gemaakt van de landschapsbiografie. Via deze methodiek worden landschapstypen en cultuurhistorische elementen uit diverse periode geïnventariseerd en gekarteerd. Zodoende zijn in dit rapport negen verschillende kaarten gemaakt. Daarbij is begonnen met de inventarisatie van het natuurlijke landschap.

Het natuurlijke landschap kent een karakteristieke driedeling: het stuwwallandschap van de Veluwe, het rivierlandschap langs de IJssel en het dekzandlandschap dat als tussenzone fungeert (kaart 1). Deze zonering is nog altijd waarneembaar en zorgt voor zeer afwisselende landschappen over hele korte afstanden. Het natuurlijke landschap heeft tevens de basis gevormd voor de landschapsontwikkeling in de middeleeuwen. Afhankelijk van de natuurlijke voorwaarden zoals de bodemgesteldheid en bijvoorbeeld de waterhuishouding heeft de mens het landschap in gebruik genomen. Hierdoor ontstonden al snel landschappelijke zoneringen oftewel landschapstypen. Vanaf de middeleeuwen hebben deze landschapstypen zich ontwikkeld en tot in het midden van de negentiende eeuw waren deze zoneringen nog altijd goed zichtbaar in het landschap. In de beide gemeenten zijn de volgende historische landschapstypen gekarteerd: es- en kamplandschap, heidelandschap, komplandschap, oeverwallandschap, uiterwaardlandschap, veenontginningslandschap, laaggelegen es- en kamplandschap en de stad Hattem (kaart 2).

Deze historische landschapstypen vertegenwoordigen een bepaalde wijze waarop het landschap in vroegere tijden werd gebruikt. Om binnen één historische landschapstype tot een waardering te komen is het nodig om kleinere deelgebieden te selecteren. In dit rapport is hier invulling aan gegeven door culturele gebieden te selecteren. Dit zijn kleine deelgebieden die behoren tot dezelfde gebruikszone van het landschap en die een sterke eigen identiteit hebben. Kleinere buurtschapjes dus of bepaalde delen van een dorp die vaak werden aangeduid met een eigen toponiem. Op deze manier was het mogelijk om verschillende culturele gebieden uit bijvoorbeeld het es- en kamplandschap onderling met elkaar te vergelijken en te waarderen. In totaal zijn er 65 culturele gebieden op de kaart gezet (kaart 3).

Door toedoen van economische en technologische ontwikkelingen veranderende het landschap in Nederland rond het midden van de negentiende eeuw snel. Er werden grootschalige ontginningen uitgevoerd en er ontstonden geheel nieuwe stads- en industriële landschappen. De relatie met het natuurlijke landschap was vaak veel minder sterk aanwezig. Vandaar dat naast de historische landschappen ook recente landschappen zijn gekarteerd. Nieuwe landschappen dus die zijn ontstaan in de periode vanaf 1850 tot en met nu. In de gemeente Heerde en Hattem spreken we dan over het landgoederenlandschap, heideontginning, ruilverkaveling Wapenveldse Broek, agrarische herontwikkeling Hoenwaard en tot slot de hoogwatergeul Veessen – Wapenveld (kaart 4). Naast deze grootschalige veranderingen in het buitengebied groeiden ook de oude stad- en dorpskernen snel vanaf de negentiende eeuw. Waar deze kernen ooit een organisch geheel vormden met het landschap, was dat bij de uitbreidingen in de twintigste eeuw niet langer het geval.

Daarom zijn deze uitbreidingen evenals de recente landschappen als een 'rode landschapslaag' apart gekarteerd (kaart 5).

De inventarisatie en waardering van cultuurhistorische elementen

In ieder historisch of recent landschapstype zijn karakteristieke cultuurhistorische elementen of objecten te vinden. Het zijn elementen als dijken, wegen oude gebouwen of sprengbeken die dateren uit verschillende perioden en die soms een directe binding kunnen hebben met een specifiek landschapstype. Op basis van de landschapstypen, tijdspannen en thema's zijn al deze elementen en objecten in kaart gebracht. Deze punt-, lijn- of vlakelementen worden op de kaart weergegeven als aanwezig, herkenbaar of afwezig (kaart 6). Al deze nog aanwezige of herkenbare cultuurhistorische elementen zijn van waarde, maar niet alles is even waardevol. Om beleidsbepalers de mogelijkheid te geven om afgewogen keuzes te maken bij ruimtelijke ontwikkelingen zijn de elementen gewaardeerd. Belangrijke criteria voor de cultuurhistorische elementwaardering zijn: kenmerkendheid, zeldzaamheid, ensemblewaarde en gaafheid. De waardering deed blijken dat vooral de historische karrenspoorbundels, de sprengbeken en enkele dijktrajecten zeer hoog zijn gewaardeerd (kaart 7).

Waardering van historische- en recente landschapstypen

Niet minder belangrijk is de waardering van de afzonderlijke landschapstypen. Ieder historisch- of recent landschapstype kan gekarakteriseerd worden aan de hand van een aantal hoofdkenmerken die worden bepaald aan de hand van het grondgebruik, zichtlijnen of bijvoorbeeld verkavelingsstructuren. Door deze hoofdkenmerken te vertalen naar karakteristieke patronen, structuren en elementen kan op basis van een kaartanalyse bepaald worden in hoeverre het historische gegroeide cultuurlandschap is aangetast. Weinig veranderingen betekend een hoge waardering (kaart 8 & kaart 9). Beleidsbepalers kunnen voor zowel historische- of recente landschappen bepalen in hoeverre wordt ingezet op behoud van waardevolle culturele gebieden of juist inzetten op versterking van laag scorende zones. Daarbij vormen de hoofdkenmerken van de landschapstypen belangrijke criteria om specifieke afwegingen te maken bij ruimtelijke ontwikkelingen.

Gebruik en aanbevelingen

Het rapport sluit af met een korte samenvatting over de manier waarop cultuurhistorie en cultuurhistorische elementen binnen de gemeentelijke organisatie gebruikt kunnen worden. Zo kan de cultuurhistorische waardenkaart ter inspiratie en als hulpmiddel ingezet worden bij de nieuwe Omgevingswet. Maar ook voor ontwikkelingen op het gebied van recreatie en toerisme biedt de cultuurhistorische waardenkaart veel kansen en aanknopingspunten. Vanuit dit oogpunt eindigt het rapport met een aantal aanbevelingen voor mogelijke verdiepingsslagen.

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
1. Inleiding	8
1.1 Aanleiding en doelstelling	8
1.2 Methodiek	8
1.3 Opzet rapport en leeswijzer	8
2. Het natuurlijke landschap - kaart 1	9
2.1 Inleiding	9
2.2 De opbouw van het landschap	9
2.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 1	12
3. Historische landschapstypen omstreeks 1850 - kaart 2	15
3.1 Inleiding	15
3.2 De landschapstypen	15
3.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 2	19
4. Culturele gebieden en landschapstypen (omstreeks 1850) - kaart 3	21
4.1 Inleiding	21
4.2 Culturele gebieden	21
4.3 Een culturele gebiedskaart gekoppeld aan landschapstypen	21
4.4 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 3	22
5. Het recente landschap (1850 – heden) - kaart 4	24
5.1 Inleiding	24
5.2 Recente landschapstypen	24
5.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 4	29
6. Stads en dorpsuitbreiding - kaart 5	31
6.1 Inleiding	31
6.2 De stad- en dorpsuitbreiding in fasen	31
6.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 5	31
7. Inventarisatie en waardering van cultuurhistorische elementen - kaart 6 & 7	34
7.1 Inleiding	34
7.2 De cultuurhistorische inventarisatie - kaart 6	34
7.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 6	34
7.4 Waarderingsmethodiek cultuurhistorische elementen - kaart 7	38
7.5 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 7.	40
8. Waardering van landschapstypen en recente landschappen - kaart 8 en 9	42
8.1 Inleiding	42
8.2 Waarderingsmethodiek landschapstypen	42
8.3 Waardering historische landschapstypen	43
8.4 Waardering recente landschapstypen	51
8.5 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 8 en 9	53
9. Gebruik van de kaarten & aanbevelingen	55
9.1 Gebruik van de kaarten	55
9.2 Aanbevelingen	55
Literatuurlijst	57
Bijlage 1 Waardering van cultuurhistorische punt-, lijn- en vlakelementen	58
Bijlage 2 Waarderingstabel historische landschappen	68
Bijlage 3 Waarderingstabel recente landschappen	69

1. Inleiding

1.1 Aanleiding en doelstelling

Per 1 januari 2012 is het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) gewijzigd naar aanleiding van de Modernisering Monumentenwet (MoMo). De wijziging in het Bro bepaalt dat cultuurhistorische waarden uitdrukkelijk moeten worden meegewogen in ruimtelijke plannen. In de gemeenten Heerde en Hattem zijn de afgelopen jaren al diverse instrumenten ontwikkeld om verschillende aspecten binnen het cultureel erfgoed in kaart te brengen en mee te wegen in planvorming. Te denken valt aan gemeentelijke monumentenlijsten, de archeologische beleidskaarten, het welstandsbeleid, landschapsontwikkelingsplannen en lijsten van monumentale bomen of markante panden. Deze instrumenten dekken echter lang niet het gehele veld aan gemeentelijke cultuurhistorische elementen. Om invulling te geven aan de leemten in het cultuurhistorisch beleidskader en om samenhang tussen de verschillende beleidskaders te scheppen hebben de gemeenten Heerde en Hattem Cultuurland Advies gevraagd om een cultuurhistorische waardenkaart op te stellen.

1.2 Methodiek

Wereldwijd kunnen landschappen vergeleken worden met een boek. Door de eeuwen heen zijn er door natuurlijke en culturele processen steeds nieuwe bladzijden (lees lagen) aan toegevoegd. Dit dynamische karakter maakt het inventariseren en waarderen van landschappen en daarin gelegen cultuurhistorische elementen een delicate kwestie. Landschappen en cultuurhistorische elementen kunnen naast elkaar of juist gestapeld voorkomen. Om grip te krijgen op deze landschapsdynamiek maakt Cultuurland Advies gebruik van de landschapsbiografie voor cultuurhistorische inventarisaties. Het voordeel van deze methodiek is dat een landschapsbiografie inhoudelijk alle perioden van het landschap doorloopt en niet blijft steken bij één beperkte periodeanalyse.¹ In de praktijk betekent het dat afgebakende landschapstypen en cultuurhistorische elementen uit verschillende tijdslagen worden geïnventariseerd en gekarteerd. Het inventariseren van deze landschapstypen en cultuurhistorische elementen gebeurt met behulp van een GIS-database en geschied per thema of gebied. Door dit alles onder te brengen in een database kunnen structuren, objecten of landschapstypen via verschillende zoektermen bevestigd en geordend worden. Bijvoorbeeld op basis van chronologie, thema, legendaeenheid of landschapstype. Naast de nog aanwezige objecten en structuren zijn ter inspiratie voor beleidsmakers ook elementen aan de database toegevoegd die reeds verdwenen zijn. De gehele database zal via vectorbestanden beschikbaar komen voor intern gebruik binnen de gemeenten zodat beleidsmakers en ontwerpers hier de vruchten van kunnen plukken. Verder is de database zo ingericht dat eventueel in de toekomst ook bewoners diverse kaartlagen kunnen raadplegen.

1.3 Opzet rapport en leeswijzer

Gebruikmakend van de landschapsbiografie worden een aantal stappen doorlopen om te komen tot een volwaardige cultuurhistorische waardenkaart. Deze stappen zijn in dit rapport per hoofdstuk op chronologische wijze geordend. Het belang en de functie van elk afzonderlijk hoofdstuk is telkens in de inleiding beschreven. Op hoofdlijnen is de opzet van het rapport als volgt: eerst wordt het natuurlijke landschap in kaart gebracht, vervolgens de landschapstypen inclusief het recente landschap en de belangrijkste culturele gebieden (buurtschappen e.d.), hierna volgt een inventarisatie van cultuurhistorische elementen waarbij ook de stad- en dorpsuitbreiding is meegenomen en als laatste zijn de nog aanwezige cultuurhistorische elementen en de belangrijkste landschapstypen gewaardeerd.

In overleg met de gemeenten Heerde en Hattem is besloten om de verschillende landschapsvormende perioden niet uitgebreid te beschrijven. De ontwikkeling van het historische cultuurlandschap is voor beide gemeenten recentelijk nog uitgebreid op papier gesteld.² Deze rapportage vormt een onderbouwing van inventarisatie en waardering en geeft tevens een uitgebreide toelichting op de inrichting van de database.

---

¹ Horst & Spek 2014, 103-125.

² Spek, 2006; Van Dalfsen, 2009⁽²⁰¹⁵⁾; Boshoven, *et al.*, 2010; Horst, Grupstra & Nitrau, 2014; Horst, 2015.

2. Het natuurlijke landschap - kaart 1

2.1 Inleiding

Door verscheidene geologische processen is over een periode van honderdduizenden jaren in Nederland een zeer divers landschap ontstaan. Zo ook in de gemeenten Heerde en Hattem. Over een afstand van enkele kilometers wisselen stuwwallen, dekzandruggen en rivierdalen elkaar af. Dit natuurlijke landschap vormt één van de belangrijkste bouwstenen voor de totstandkoming van het huidige landschap. Er bestond namelijk een belangrijke wisselwerking tussen de mens en het natuurlijke landschap. Hoewel de mens sinds de middeleeuwen steeds meer natuurlijke processen beïnvloedde ging er vaak nog een corrigerende werking uit van moeder natuur (bv. overstromingen versus bedijkingen). Als vestigingslocatie kozen mensen plaatsen in het landschap die niet te droog of te nat waren en die van nature een rijke bodem hadden. Zeer natte of droge locaties werden met rust gelaten en pas later extensief benut. Om het cultuurlandschap te begrijpen is het dus essentieel ook het natuurlijke landschap te begrijpen. Vandaar dat het vervaardigen van een natuurlijke landschapskaart de eerste stap in het proces is geweest.

2.2 De opbouw van het landschap

Voor de totstandkoming van het natuurlijke landschap in de gemeenten Heerde en Hattem zijn drie tijdspannen van evident belang geweest: de Saale-ijstijd, de Weichsel-ijstijd en het Holoceen. Ter ondersteuning van de natuurlijke landschapskaart zullen deze tijdvakken en de belangrijkste geologische vormingsprocessen nu kort de revue passeren.

De Saale-ijstijd

Tijdens de Saale-ijstijd, zo'n 200.000 tot 130.000 jaar geleden, reikte het Scandinavische landijs voor de laatste keer tot in Nederland. Het ijs kwam ongeveer tot de grens Haarlem – Utrecht – Nijmegen. Eén van de meest zuidelijk gelegen ijslobben groef zich in ter hoogte van de IJsselvallei. De gletsjer van meer dan 200 meter dik drukte klei-, grind- en zandlagen opzij en vóór zich uit. Het was de geboorte van de Veluwe en Sallandse stuwwallen evenals het 25 kilometer brede en het 100 meter diepe gletsjerbekken dat later bekend is geworden als de IJsselvallei. Zowel op als aan de flanken van de Veluwe stuwwal bevinden de opgestuwde afzettingen zich nog steeds direct onder het maaiveld.

Uiteraard is de stuwwal sinds de vorming aan verandering onderhevig geweest. Toen door opwarming van het klimaat het landijs smolt vond er ook erosie van de stuwwal plaats. Dit gebeurde in de laatste periode van het Saalien. De opwarming van het klimaat zorgde voor het ontstaan van smeltwaterafzettingen. Op de permanent bevroren hellingen van de stuwwal voerde afstromend water grind en zand met zich mee om dit materiaal in bekkens en dalen onderaan de stuwwal af te zetten (de smeltwaterafzetting). Dit erosieproces heeft zijn littekens achtergelaten op de stuwwal in de vorm van diep ingesneden dalen. Deze dalen zijn op de kaart weergegeven als erosiedalen (ook wel droge dalen).

De Weichsel-ijstijd

Na de Saale-ijstijd volgt na een relatief kortstondige warme periode opnieuw een tijdvak van permanente kou: de Weichsel-ijstijd. De Weichsel-ijstijd duurde van ongeveer 115.000 tot 11.000 jaar geleden. Het Scandinavische landijs bereikte in deze periode Nederland niet. Het was zeer koud, de bovenlaag van de bodem was constant bevroren (permafrost) en harde winden waaiden over het kale landschap. Een kenmerkend proces voor deze periode is de afzetting van dekzand. De harde wind pikte ingedroogd zand van elders op en zette het als een deken over het landschap af. Er zijn verschillende perioden geweest waarin het dekzand werd afgezet. Tijdens het Midden-Weichselien is tussen de stuwwal van de Oostelijke Veluwe en de IJssel het oude dekzand afgezet. Voor het stuwwallandschap zelf is vooral de periode van het Laat-Weichselien van belang. In een uitgedroogd landschap ontstonden verstuingen vanuit droogliggende beekdalen en de stuwwal. Het vrij grove, verstoven zand hoopte zich op langs beekdalen en in lange linten langs dalranden op de stuwwal (bv. Renderklippen).

Holoceen

Na de koude Weichsel-ijstijd volgt ongeveer 11.000 jaar geleden een definitieve klimaatsverbetering: het Holoceen. Het is het tijdvak die voortduurt tot op de dag van vandaag. Ten opzichte van de Weichsel-ijstijd werd het warmer en vochtiger. De zeespiegel steeg behoorlijk en langzaam aan raakte het landschap meer en meer begroeid. De erosie aan het maaiveld nam af en zowel de Rijn als de lokale beken in de IJsselvallei veranderden van een stelsel met snel stromende vlechtende geulen in rustig meanderende rivieren met maar één stroombedding. In het kielzog van de zeespiegelstijging steeg ook de grondwaterstand in het achterland. Samen met het vochtige klimaat vormden dit ideale omstandigheden voor veenontwikkeling. Deze ophoging van organische plantenresten startte in de laagste delen van de IJsselvallei, maar al snel ontstond er in het gehele dal een aaneengesloten veendek die alleen werd onderbroken door enkele hoge zandige opduikingen: de rivierduinen en dekzandkoppen.

Zo was er tot de Romeinse tijd een duidelijke driedeling in het landschap: de stuwwal, het dekzandlandschap dat in de richting van de IJsselvallei gelijkmatig overging in een grootschalig veenlandschap. Ergens op de overgang van de Romeinse tijd naar de vroege middeleeuwen, zo tussen 500 – 900 na Chr., vond er een belangrijke ontwikkeling plaats. Tussen Deventer en Zutphen lag tot dat moment een waterscheiding in het dal van de IJsselvallei. De Berkel en Oude IJssel voerden hun water zuidwaarts af via het dal van de Rijn en de kleinere laaglandbeken ten noorden Zutphen - Deventer (Oer-Hunnepe) voerden hun water af via de IJsselvallei in de richting van het Almere (de voorganger van de Zuiderzee). Doordat de Rijn erg veel slib aanvoerde kwam de rivier steeds hoger in haar bedding te liggen. Het water van de Berkel en de Oude IJssel werd steeds vaker opgestuwd en uiteindelijk leidde dit tot een doorbraak in de waterscheiding tussen Zutphen en Deventer. De geboorte van de IJssel.

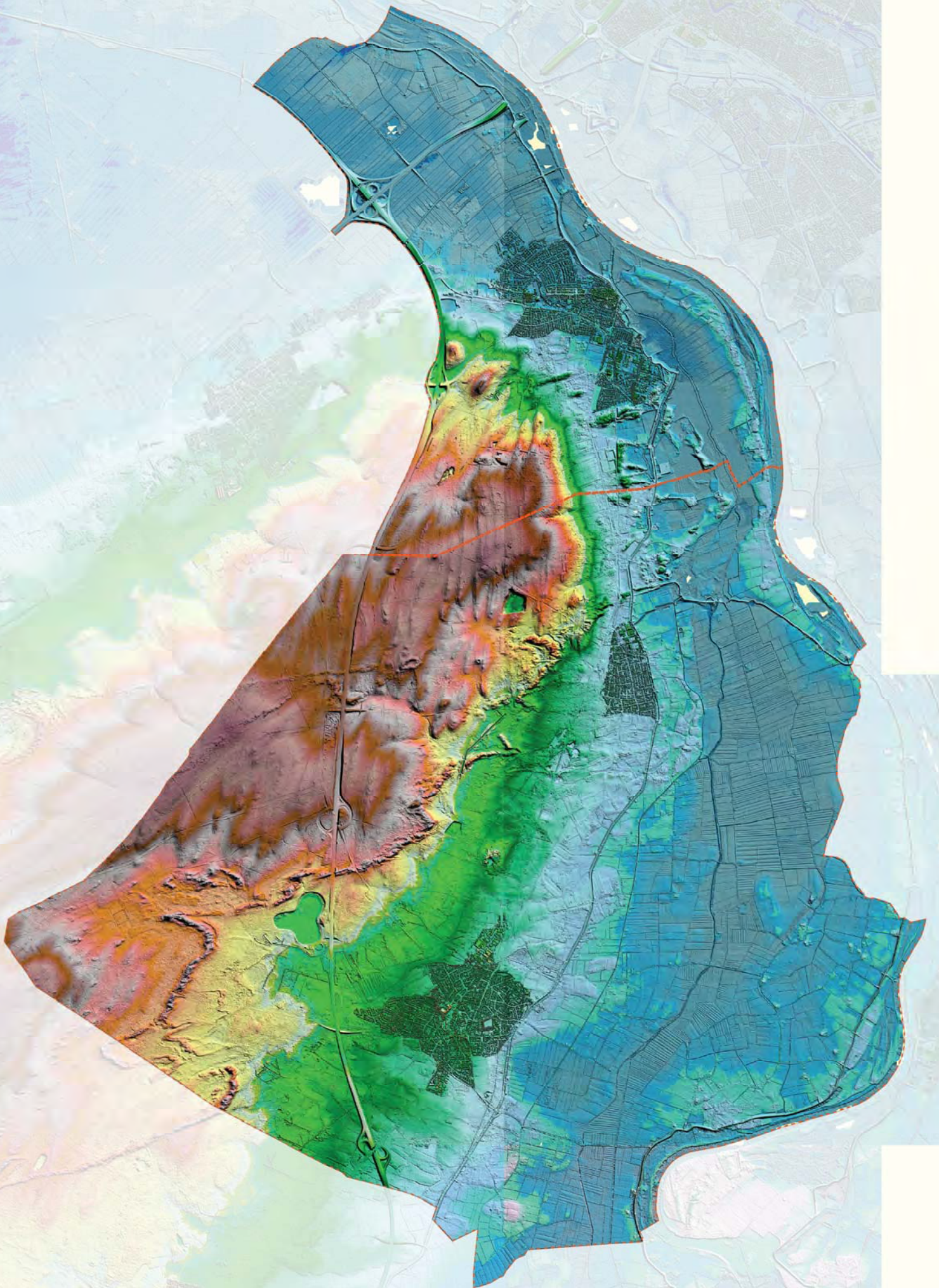
De IJssel had niet direct de omvang van de huidige rivier. Waarschijnlijk heeft het enkele eeuwen geduurd totdat er een stroombedding was uitgeschuurd in het waterscheidingsgebied. Voor deze visie spreekt het afsterven van een eikenbos in de omgeving van Zwolle door vernatting. Dit gebeurde ergens rond 550 na Chr. De eerste afzetting van klei, een teken van grootschaliger sediment transport vanuit de Rijn, is in de omgeving van Wapenveld na 900 na Chr. gedateerd. De ontwikkeling van het nieuwe afvoersysteem via de IJssel heeft dus enige tijd in beslag genomen en wordt daarom gedateerd tussen 500 – 900 na Chr. De gevolgen voor het fysieke en culturele landschap waren aanzienlijk. Direct naast de stroomgeul vormden zich oeverwallen door de herhaaldelijke afzetting van zand en klei. Bij hoge waterstanden stroomde het water over de oeverwallen het lage veengebied in. In de moerassige broekbossen, de natuurlijke begroeiing, bleven slibdeeltjes achter en ontstond in de loop der tijd een dun kleidek: de komgronden. Ook de mens kreeg te maken met dit dynamische landschap. Plotsklaps ontstond een nieuwe interregionale handelsroute (IJssel) die Midden-Nederland met Noord-Nederland verbond. Deze mogelijkheden zal de ontwikkeling van steden als Deventer en Zutphen op zijn minst hebben bespoedigd. Voor de gemeenten Heerde en Hattem is het interessant om na te gaan hoe de ontwikkeling en het ontstaan van Hattem en Vorchten/Veessen in dit plaatje past.³

>>

Het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) geeft een prachtig overzicht van de hoogteligging van het landschap. De Veluwe stuwwal is zichtbaar aan de roodbruin achtige kleurpatroon. In de richting van de IJssel, oostwaarts dus, wordt het landschap steeds lager. De komgronden aan de westkant van de IJssel liggen het laagste. Heel mooi zijn ook de iets hogere oeverwallen langs de IJssel zichtbaar. Terwijl ook de hoog opgestoven lange linten aan de rand van de stuwwal zichtbaar zijn (bv. Renderklippen).

---

³ De voor dit hoofdstuk gebruikte literatuur is in de literatuurlijst weergegeven onder 'hoofdstuk 2'.

2.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 1

De hierboven geschetste geologische ontwikkelingen hebben tot een vlakdekkende kaart geleid van het natuurlijke landschap. Het zijn landschappen waarvan de afzettingen ook tegenwoordig nog aan het maaiveld liggen, maar die allemaal wel in verschillende fase zijn gevormd (bv. stuwwal versus de vrij recente rivierafzettingen). Bij de totstandkoming van de natuurlijke landschapskaart is gebruik gemaakt van eerdere onderzoeken. Archeologisch Adviesbureau RAAP heeft voor de gemeente Heerde in 2010 een archeologische landschappenkaart gemaakt.⁴ Deze kaart is gesimplificeerd en op basis van bestaande digitale geomorfologische kaarten, digitale bodemkaarten en het Actueel Hoogtebestand van Nederland 2 aangevuld voor de gemeente Hattem. Dit heeft geleid tot een natuurlijke landschapskaart waarin drie hoofdlandschappen worden onderscheiden samen met vier afzonderlijke aardkundige elementen die zeer kenmerkend zijn binnen het natuurlijke landschap.

Natuurlijke landschapstypen:

Stuwwallandschap: het stuwwallandschap omvat het westelijke deel van beide gemeenten en is beter bekend als de Veluwe. Kenmerkend zijn de voor Nederlandse begrippen hooggelegen heuvels. De ondergrond kan plaatselijk sterk verschillen doordat de scheefgestelde gestuwde afzettingen - grindbanken, leem- en zandafzettingen - op verschillende plaatsen tot aan de oppervlakte reiken (dagzomen).

Dekzandrug: een typisch aardkundig element op de stuwwal zijn de dekzandruggen. Zeer bekend zijn de Render- en Kamperklippen. Het zijn de opgestoven stuifduinen daterend uit het Laat-Weichselien en komen verspreid over de stuwwal als lintvormige elementen voor. Als meer algemene term zijn de ruggen gekarteerd als dekzandruggen. De dekzandruggen voorzien het stuwwallandschap met een extra fijnmazig reliëf.

Erosiedal: zoals omschreven zijn de erosiedalen, ook wel droge dalen, ontstaan door de eroderende werking van afstromend water. Op verschillende plaatsen doorsnijden erosiedalen de stuwwal. Ter hoogte van 't Veen ten westen van Heerde snijdt een erosiedal door de dorpskern in het dekzandlandschap. Precies in dit soort dalen zijn later ook de sprengbeken met watermolens aangelegd.

Dekzandlandschap: het dekzandlandschap ligt tussen het stuwwal- en rivierlandschap in. Tot het dekzandlandschap zijn het door de wind afgezette dekzand gerekend en de smeltwaterafzettingen die bestaan uit vanaf de stuwwal afgespoeld materiaal. Tegen de rand van de IJsselvallei is het dekzandlandschap bedolven geraakt onder jongere afzettingen (veen en klei).

Dekzandkop: zowel in het dekzandlandschap als in het rivierenlandschap komen dekzandkopjes voor. Dekzandkopjes kenden een soortgelijke ontstaansgeschiedenis als de langgerekte dekzandruggen. Lokale zanden werden door de wind meegevoerd en vaak aan de rand van de lagere IJsselvallei opnieuw afgezet. De dekzandkoppen zijn karakteristieke elementen vanwege het kleinschalige reliëf in het vrij vlakke landschap. Binnen slechts enkele tientallen meters kunnen hoogteverschillen voorkomen. Op een zeer kleine schaal kunnen hoogteverschillen voorkomen van wel tien meter. Kenmerkend voor deze dekzandkoppen zijn de bergnamen zoals Klooster Hulsbergen, Berghuizen, Hezenberg en bijvoorbeeld de Langenberg.

Rivierlandschap: het rivierlandschap is nauw verwant aan het ontstaan van de IJssel in de vroege middeleeuwen. Tot het rivierenlandschap worden alle gronden gerekend die door het meegevoerde sediment van de IJssel zijn ontstaan. Dit zijn de klei- en zavelige gronden in het voormalige veenlandschap van de IJsselvallei. Onder deze kleiafzettingen kunnen nog oudere 'begraven' landschappen aanwezig zijn.

---

⁴ Boshoven, *et al.*, 2010.

Hoge oeverwallen: op de oevers van de IJssel werden bij perioden met hoogwater constant zand- en kleideeltjes afgezet. Op deze wijze vormden zich steeds hogere oeverwallen. Vrijwel langs de gehele IJssel komen oeverwallen voor. In het kaartbeeld zijn alleen de hoogste oeverwallen opgenomen. Simpelweg omdat het belangrijke landschapsvormende elementen zijn die een grote aantrekkingskracht hebben uitgeoefend op de mens. Hier dient nog vermeld te worden dat er westelijk van Veessen, Vorchten en Marle een oude IJsselgeul heeft gestroomd. Deze is opgenomen als lijnvormig element in kaart 6.

Tabel

De data waaruit de kaart is opgebouwd is afkomstig uit het centrale bestand 'CWK_basistabel'. Deze basistabel levert de input voor de kaarten 1, 2, 3, 4, 5, 8 en 9. Hieronder volgt de indeling van de tabel per kolomeenheid. De namen van de kolommen zijn afgekort vanwege een beperking in het aantal karakters. De 'I' voor elke naam staat voor 'informatie'. Een kolom met daarvoor een 'A' staat voor 'algemeen'. Per kolom wordt omschreven welke informatie hierin is opgenomen. De weggeschreven informatie kan per hoofdstuk/thema verschillen. De vormgeving van kaart 1 is gebaseerd op de kolommen 'I_LEGENDA' & 'I_OMSCHRIJ'.

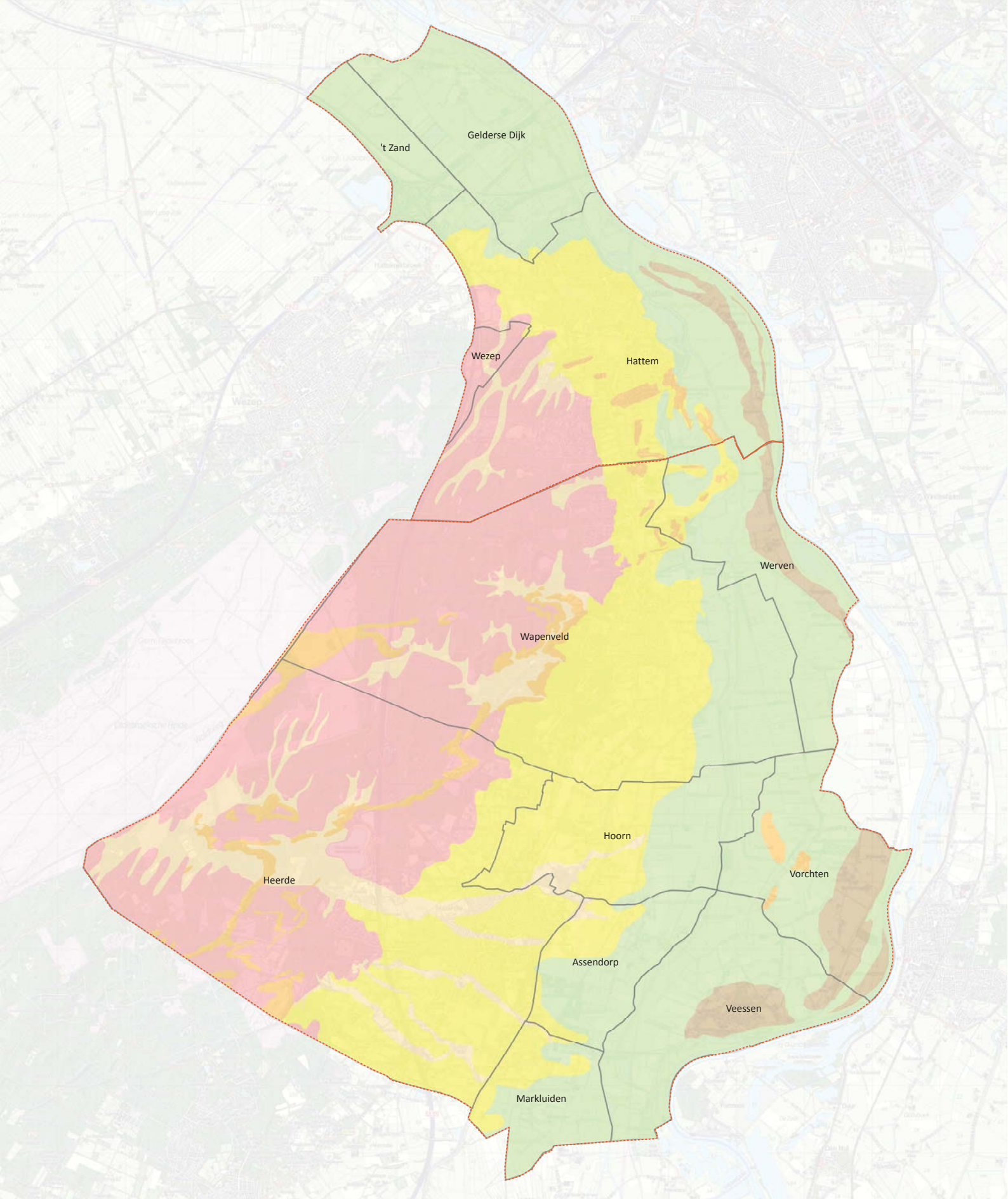
'I_HOOFDSTU'	→ corresponderende hoofdstuknummer in rapportage.
'I_THEMA'	→ natuurlijke landschap.
'I_LEGENDA'	→ het natuurlijke landschapstype (zie kaart 1).
'I_NAAM'	→ n.v.t.
'I_AANWEZIG'	→ n.v.t.
'I_OMSCHRIJ'	→ omschrijving van specifiek aardkundig element (zie kaart 1).
'I_BRON'	→ bronvermelding op basis waarvan de kartering is uitgevoerd.
'I_OPMERKIN'	→ n.v.t.
'I_WAARDERI'	→ n.v.t.
'A_OPP'	→ de oppervlakte in hectares van het desbetreffende vlak.

I = informatie

A = algemeen

In het Laat-Weichselien werd het dekzand in lange linten op de stuwwal afgezet. Een prachtig voorbeeld hiervan vormen de Renderklippen die op de achtergrond van deze foto zichtbaar zijn.

H3: Historische landschapstypen - kaart 2 (<800 n. Chr.)

- Rivierlandschap,
- Rivierlandschap, Hoge oeverwal
- Rivierlandschap, Dekzandkop
- Dekzandlandschap,
- Dekzandlandschap, Dekzandkop
- Stuwwallandschap,
- Stuwwallandschap, Dekzandrug
- Stuwwallandschap, Erosiedal

Opdrachtinformatie

Begrenzing

Gemeentegrenzen

Dorpsgebieden

Schaal
1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal

Top10 / 1:50.000
(J.W.van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

3. Historische landschapstypen omstreeks 1850 - kaart 2

3.1 Inleiding

Wanneer het natuurlijke landschap door de mens wordt gebruikt en ingericht volgens een bepaald stramien spreken we van een landschapstype. In feite volgt een landschapstype uit een combinatie van de natuurlijke ondergrond en het eeuwenlange gebruik van het landschap door de mens. De vorming van historische landschapstypen is een gestadig proces geweest dat onderhevig is geweest aan een bepaalde dynamiek. Vanaf de vroege middeleeuwen kwamen nederzettingen steeds meer op een vaste plaats in het landschap te liggen. Vervolgens zien we dat vanaf de volle middeleeuwen de mens vanuit de nederzettingen de natuur steeds meer naar zijn hand ging zetten. Diverse landschapszones werden op basis van hun fysieke eigenschappen (ligging, bodemrijkdom, grondwaterspiegel) voor specifieke doeleinden gebruikt. Deze samenhang tussen mens en natuur heeft tot in de negentiende eeuw voortgeduurd. Door technologische ontwikkelingen en het uiteenvallen van sociale structuren werd deze band vanaf de negentiende eeuw steeds minder innig en konden op den duur geheel nieuwe landschapstypen ontstaan.

Vooraf vanwege het samenspel tussen mens en natuur zijn landschapstypen een zeer bruikbaar instrument voor de cultuurhistorische waardenkaart. Hoewel het uiterlijk van een landschap dynamisch is, zijn diverse structuren en verkavelingslijnen terug te voeren tot in de middeleeuwen. Het eindproduct van het middeleeuwse landschapsvormingsproces is op negentiende-eeuwse historische topografische kaarten af te lezen. Op basis van deze historische kaarten is het dus mogelijk om landschapstypen te onderscheiden en nauwkeurig in kaart te brengen. Tevens kunnen op basis van deze historische analyse de hoofdkenmerken van een landschapstype worden beschreven. Het gaat daarbij om typische karakteristieken, structuren, patronen, zichtlijnen en het gebruik. Vanuit een beleidskader kunnen deze hoofdkenmerken inspiratie bieden, of juist richtlijnen of kaders stellen aan ruimtelijke ontwikkelingen en -opgaven. Als laatste bieden de landschapstypen een instrument om het landschap rond 1850 te vergelijken met het hedendaagse landschap en op basis hiervan tot een waardering te komen. Dit element zal in hoofdstuk 8 verder worden uitgewerkt.

3.2 De landschapstypen

De landschapsontwikkeling en landschapsindeling ten tijde van de vroege middeleeuwen is voor de gemeente Heerde en Hattum nog een grijze vlek. Verspreid over het landschap zullen al enkele boerderijen hebben bestaan, maar of deze ook al gelegen waren op de plek van de huidige stads/ of dorpskernen is maar zeer de vraag. Vanaf de volle middeleeuwen (1000 – 1500 na Chr.) krijgen we steeds meer grip op de ontwikkeling van het cultuurlandschap. Zoals gezegd was hier een nauwe relatie met het natuurlijke landschap. Nederzettingen en boerderijen werden gesticht op de overgang van de stuwwalflank naar de IJsselvallei (dekzandlandschap) en op de hoog opgeslibde oeverwallen. Binnen deze zones werden eerst de meest rijke gronden omgezet tot akkerland. Al snel werden steeds meer natuurlijke landschappen gebruikt en omgevormd tot een cultuurlandschap. De mens maakte onderdeel uit van het landschap en het landschap werd ingebed in een agrarische economie. Nederzettingen als Heerde, Wapenveld, de stad Hattum en de vele buurtschapjes in dezelfde landschappelijke zone maakten gebruik van de stuwwal en de in de IJsselvallei gelegen komgronden. Een deel van diezelfde komgronden hoorden samen met de uiterwaarden toe aan de bewoners van de hoge oeverwallen. In de nu volgende tekst worden de landschapstypen afzonderlijk behandeld. Voor elk landschapstype wordt de natuurlijke vegetatie beschreven, het historische landgebruik en de karakteristieke hoofdkenmerken.

Es- en Kamplandschap

De zonering van het es- en kamplandschap komt overeen met het dekzandlandschap. Een combinatie van een vruchtbare bodem, de waterhuishouding en de ligging boden ideale ingrediënten als vestigingslocatie. Als natuurlijke vegetatie mogen we in deze zone de rijkere loofbossen verwachten (Beuken-Eikenbossen). Deze bossen zijn stap voor stap omgezet tot woonzones met huiskampen die afwisselend als akker- en

weiland in gebruik waren. Naarmate het aantal buurtschappen in deze zone toenam won ook het akkerareaal aan omvang. Vrijwel ieder dorp of buurtschap beschikte over een aaneengesloten akkercomplex (enk of es) die in de eerste plaats op de iets hogere en rijkere zandkoppen lagen. De verkavelings- en wegpatronen tonen een organisch gegroeid geheel dat soms nog het beste omschreven kan worden als een spinnenwebstructuur. De akkers waren niet permanent in gebruik, soms lagen ze braak of werden ze tijdelijk omgezet tot weiland. Rondom de wat grotere huiskampen/huisakkers en soms langs de grotere escomplexen lagen houtwallen die werden beheerd als hakhout.

Hoofdkenmerken

- Nederzettingsareaal
- Bewoning gecentreerd in buurtschapjes en dorpen, of individueel bij huiskampen.
- Fijnmazig verkaveld
- Besloten
- Spinnenwebstructuur van wegen
- Grootschalige akkercomplexen (enken/essen)
- Omwalde huiskampen/huisakkers

Heidelandschap

Het heidelandschap komt nagenoeg één op één overeen met het stuwwallandschap. Vanwege de hoogteligging, het reliëf en de wisselende omstandigheden in de bodemvruchtbaarheid vormde het stuwwallandschap geen ideaal nederzettingsareaal. Van nature was de stuwwal begroeid met een zeer uiteenlopend bosbestand. Waarschijnlijk maakte dit bosareaal vanwege de ijzerwinning al in de vroege middeleeuwen plaats voor een heidevegetatie. Dit heidelandschap, waarschijnlijk afgewisseld met bosstruwelen, werd in de volle middeleeuwen extensief benut vanuit de woonzone. Het was een weidelandschap dat met de opkomst van de schaapteelt steeds intensiever werd begraasd en waar vele plaggen werden gestoken. Kenmerkend zijn de vele karrensporen die door dit open landschap voerden.

Hoofdkenmerken

- Openheid
- Hoogteverschil (micro- en macroniveau)
- Vergezichten
- Geen afgebakende eigendomsgrenzen (verkaveling)
- Eindeloze heidevegetaties

Komlandschap

Aan de oostkant van Heerde en Wapenveld vinden we het relatief laaggelegen en natte komlandschap. Nog voor de kleiafzetting was het een wijds veenlandschap waarin natte broekbossen werden afgewisseld met meer open zeggevegetaties. Later zijn deze veenlagen afgedekt met een kleilaag doordat de IJssel regelmatig buiten zijn oevers trad. De broekbossen en veenvegetaties werden aanvankelijk slechts extensief benut. In droge perioden werden de broekbossen beweid, er kon loofhooi worden gewonnen en het broekbos zal gebruikt zijn voor de houtwinning. Pas vanaf het moment dat de bedijking en de afwatering gereguleerd waren konden de broekbossen en zeggevegetaties ontgonnen worden. Deze ontginningsgolf vond plaats aan het begin van de veertiende eeuw. Gezien de diversiteit aan verkavelingsstructuren werd de ontginning niet met strakke hand geleid en had elk buurtschap recht op een bepaald deel van het 'broek'.

Hoofdkenmerken

- Openheid
- Fijnmazige rechthoekige of vierkante verkavelingsblokken
- Sloten als perceelgrenzen (verkaveling) zonder walbegroeiing.
- Lijnvormige, rechte doorsnijdingen (weteringen)
- Eindeloze, natte gras- en hooilanden

Oeverwallandschap

Aan weerszijden van de IJssel hebben zich hoge oeverwallen gevormd. Nog voordat de IJssel bedijkt werd waren dit plaatsen waar hardhoutoibossen konden voorkomen. Bossen met bomen als eik, iep en es die maar een beperkt deel van het jaar onder water konden staan. Vanwege de vruchtbare bodems vormden de wat drogere, hoge oeverwallen aantrekkelijke woonlocaties. In deze zone zijn de dorpen of buurtschappen Vorchten, Veessen, Werven, Lippenbuurt en de Gelderse Dijk ontstaan. Naast de woonfunctie werden op de hoge oeverwallen akkers aangelegd. Alleen op de bredere oeverwallen bij Veessen en Vorchten ontstonden enken (essen). Deze enken waren sterk afgestemd op de natuurlijke vorm van de oeverwal. Over het algemeen waren de afzonderlijke akkerpercelen op de oeverwallen ook groter dan die in het es- en kamplandschap. Het oeverwallenlandschap kon pas ontstaan nadat de IJssel zijn huidige omvang kreeg tussen de 5^e – 9^e eeuw na Christus. Vanaf dat moment, en waarschijnlijk pas in de volle middeleeuwen, werden actief hoge oeverwallen gevormd. De bewoning op de oeverwallen is dus relatief recent. Opvallend is de oude IJsselgeul ten westen van Vorchten. Het is een oudere stroombedding van de IJssel. Vorchten heeft dus ooit oostelijk van de IJssel gelegen! Op kaart 6 is deze oude IJsselgeul weergegeven.

Hoofdkenmerken

- Begroeide eilanden in grootse open ruimtes (begroeid in de zin van boomgaarden, bomenrijen).
- Nederzettingsareaal
- Bewoning verspreid over de oeverwal: dunne oeverwal – bewoningslint; brede oeverwal – verspreid liggende bewoning.
- Micro-reliëf van de oeverwal
- Verkaveling afgestemd op het natuurlijke reliëf
- Structuurloos wegenpatroon, vaak ook (dijk)wegen langs randen van oeverwal
- IJsseldijk is gezichtsbepalend

Uiterwaardlandschap

Het uiterwaardlandschap is een relatief jong landschapstype. Uiterwaarden zijn gronden die liggen tussen de rivierbedding en winterdijk. Doordat ze regelmatig en langdurig overstromden ontstond een dynamisch landschap waarin jaarlijks nieuwe kleilagen werden afgezet. In de uiterwaarden liggen vaak nog oude nevengeulen of kronkelwaarden. Vooral op zeer natte plaatsen, bijvoorbeeld in en aan de randen van nevengeulen, groeiden sporadisch zachte oibossen bestaande uit wilg en populieren (Veessen). De uiterwaarden waren echter hoofdzakelijk in gebruik als wei- en hooiland. Een aparte vermelding verdient de ten oosten van Hattem gelegen Hoenwaard. In de onbedijkte waard heeft de IJssel tot op de dag van vandaag vrij spel. Vanaf 1401 is de Hoenwaard gebruikt als weidegebied voor de Hattemer stadsboeren. Pas in 1953 is er toestemming verleend om boerderijen aan te leggen op de vrij smalle oeverwal in de Hoenwaard.

Hoofdkenmerken

- Openheid
- Natuurlijk reliëf (nevengeulen, oeverwalvorming)
- Vrijwel geen verkavelingspatronen aanwezig
- Landschapodynamiek (herhaaldelijke afzetting kleilagen)

Veenontginningslandschap

Ten noordwesten van de stad Hattem komt een geheel afwijkend landschapstype voor: het veenontginningslandschap. Het landschap ter plaatse kent een soortgelijke ontwikkeling als de komgronden. Ooit lag hier een wijds veenlandschap dat bestond uit een mix van broekbossen en meer open zeggevegetaties. Het is zelfs niet uitgesloten dat her en der kleine veenkoepels ontstonden die boven het grondwater uitgroeiden. Dit landschap zal in de vroege middeleeuwen extensief zijn benut door lieden die woonden op de hogere gronden (beweiding, hooiwinning en houtkap). Anders dan bij de zuidelijk gelegen komgronden zijn ten noordwesten van Hattem en Wezep grootschalige agrarische veenontginningen

uitgezet. Het verschil met de ontginningen in de komgronden is dat bij de agrarische veenontginningen de ontginners ook daadwerkelijk op het veen woonden. Een groep veenkolonisten kreeg een nog onontgonnen veenblok toegewezen. Binnen dit veenblok had iedere kolonist zijn eigen opstrek of kavel. Door sloten te graven werd het veen ontwaterd en kon het kortstondig voor akkerbouw worden gebruikt (rogge). Al snel daalde het maaiveld en werden de ontginners door vernatting gedwongen hun sloten te verleggen en verder het veen in te trekken. Zodoende ontstond het karakteristieke langgerekte verkavelingspatroon (slagen) van het Hattemerbroek, maar ook dat van Kamperveen, Oosterwolde en Oldebroek. Vanwege de doorgaande maaiveld daling zijn de opstrekken verlengd tot aan het Jan Boerswegje ten noorden van Wezep. Naderhand is het gebied meermaals overstroomd en is er een dun kleidek over het veen afgezet. Het gebied is vanaf dat moment door de veenontginners hoofdzakelijk gebruikt voor de veeteelt.

Hoofdkenmerken

- Openheid
- Opstreckende verkaveling
- Wegen en weteringen liggen dwars (loodrecht) op de verkaveling
- Bewoning vindt plaats binnen de opstrek (oorspronkelijk één boerderij per opstrek)
- Sloten als perceelgrens (zonder begroeiing)
- Van oudsher natte gras- en hooilanden met her en der petgaten (turfwinning).

Laaggelegen Es- en Kamplandschap

Tussen het heidelandschap, het es- en kamplandschap en het uiterwaardenlandschap komen een aantal gebieden voor die niet direct te duiden zijn. Het zijn laaggelegen gebieden met een venige ondergrond die aansluiten bij het es- en kamplandschap. Ze onderscheiden zich van de komgronden doordat er geen klei is afgezet en omdat een strakke blokverkaveling ontbreekt. Deze zones zijn benoemd naar het nabij gelegen es- en kamplandschap, maar vanwege de lage ligging wijken de gebieden hier duidelijk van af. Van oorsprong vinden we hier de venen en moerassige broekbossen. Gebiedsnamen zoals Het Veen ten westen van Heerde en 't Veen ten zuiden van Hattem bevestigen dit. De verscheidene broeklandschappen kennen elk een geheel eigen ontstaansgeschiedenis en hebben daarom weinig typische kenmerken. Als laatste lag er tussen Heerde en Horsthoek een wat breder erosiedal dat zich duidelijk uitte door een afwijkende verkaveling en landgebruik. Op de kaart is het benoemd als een 'laaggelegen es- en kamplandschap'. Niet toevallig is de latere Wendhorstbeek precies aangelegd in dit 'beekdal'.

Hoofdkenmerken

- Het laaggelegen es- en kamplandschap kan gezien worden als een restcategorie met 'nat, laag en veenachtig' als gemeenschappelijke deler. De landschappen hebben elk een geheel eigen ontwikkeling doorgemaakt, waardoor er geen typische hoofdkenmerken worden onderscheiden.

Stad

De stad Hattem is als apart landschapstype gekarteerd. De kern van de stad, met een uitloop langs de Dorpsweg, is een organisch gegroeid geheel dat los is komen te staan van het es- en kamplandschap. Bij de overige dorpen en buurtschappen is dit veel minder het geval. Sterker nog, in de meeste gevallen is er een sterke relatie tussen de buurtschappen en het es- en kamplandschap. Voor Hattem kunnen we spreken van een karakteristiek omweld en omgracht stadslandschap. Het is een stad waarvan het stadscentrum zeer goed bewaard is gebleven.

Hoofdkenmerken

- Besloten
- Grens tussen stad – platteland (gracht/vestingmuur)
- Huis aan huis bebouwing

3.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 2

Het eindproduct van de analyse is een vlakkenkaart waarbij elk landschapstype een eigen kleur heeft verkregen. Om het kaartbeeld overzichtelijk te houden is het aantal landschapstypen beperkt gehouden en zijn er geen nadere subtypen onderscheiden. Ook vanuit een beleidsmatig oogpunt is dit praktisch. Bij een te gedetailleerde landschapsindeling zal in de praktijk niet voor elk landschapstype de hoofdkenmerken of karakteristieken worden beschreven. Het beeld raakt dan te versplinterd en is voor de beleidsbepaler of de burger niet meer inzichtelijk. Vandaar dat er in totaal 8 hoofdlandschappen zijn onderscheiden.

Tabel

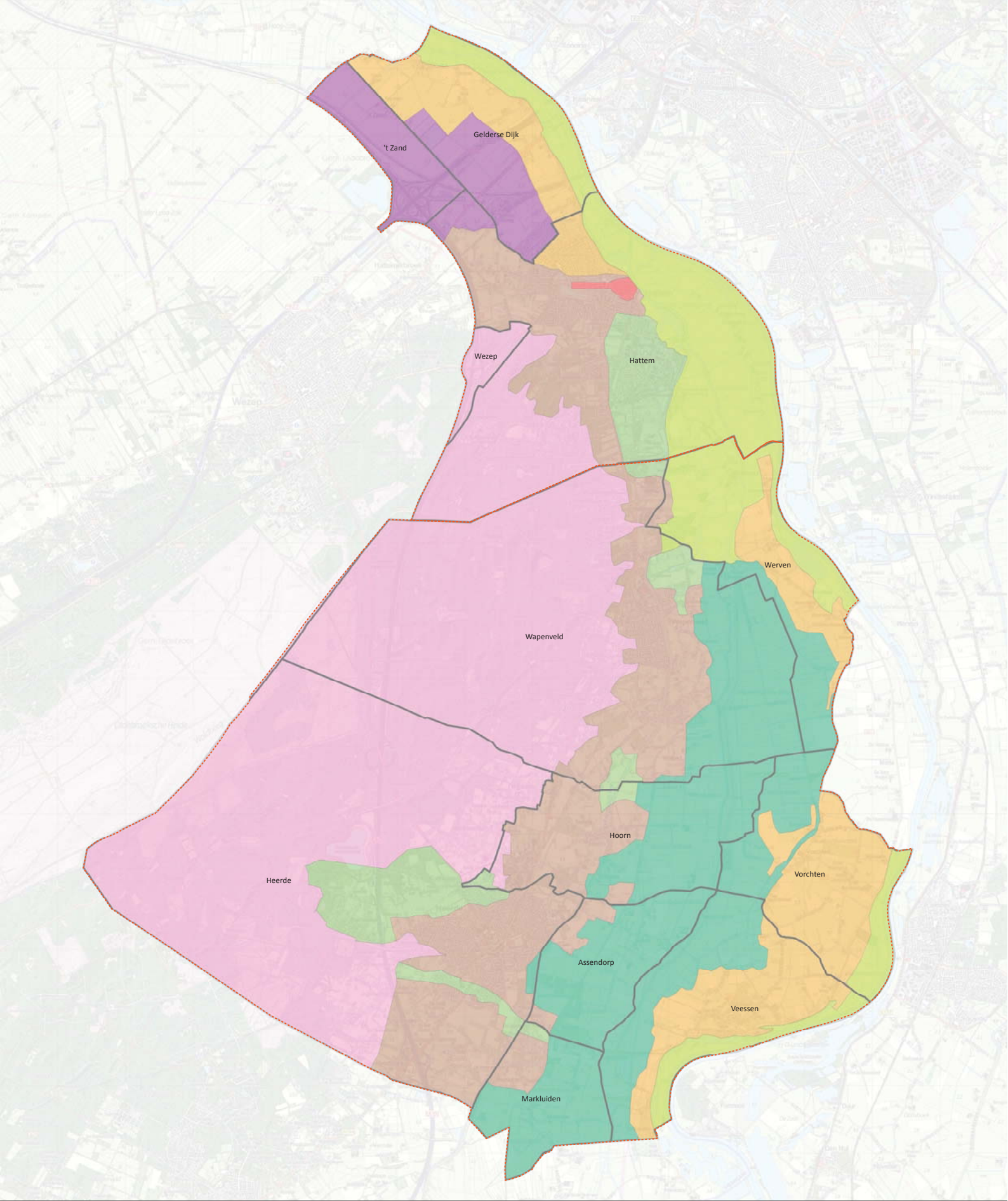
Net als kaart 1 is ook kaart 2 opgebouwd uit het centrale bestand 'CWK_basistabel'. De kaart is vormgegeven op basis van de kolom 'I_LEGENDA'.

'I_HOOFDSTU'	→ corresponderende hoofdstuknummer in rapportage.
'I_THEMA'	→ historische landschapstypen.
'I_LEGENDA'	→ het historische landschapstype (zie kaart 2).
'I_NAAM'	→ n.v.t.
'I_AANWEZIG'	→ n.v.t.
'I_OMSCHRIJ'	→ omschrijving van de wijze waarop het landschapstype werd gebruikt (zie kaart 2).
'I_BRON'	→ bronvermelding op basis waarvan de kartering is uitgevoerd.
'I_OPMERKIN'	→ het natuurlijke landschapstype waarmee het historische landschapstype correspondeert.
'I_WAARDERI'	→ n.v.t.
'A_OPP'	→ de oppervlakte in hectares van het desbetreffende vlak.

I = informatie
A = algemeen

De omgeving van Heerde op de kadastrale kaart uit 1832. De in het bruin weergegeven essen kennen een zeer fijnmazige percelering. De kampen zijn groter en omgeven door een lichtgroene strook met hakhout. Rondom de dorpskern van Heerde liggen tuinen. De mintgroene kleur zijn de lager gelegen weilanden. Duidelijk is te zien dat er vooral veel kampen ten westen van Heerde lagen. Zuidelijk en noordoostelijk van het dorp lagen de essen.

H3: Historische landschapstypen - kaart 2 (800 - 1850)

- Heidelandschap
- Es- en Kamplandschap
- Laaggelegen Es- en Kamplandschap
- Stad
- Veenontginningslandschap
- Komlandschap
- Uiterwaardlandschap
- Oeverwallandschap

Opdrachtinformatie

Begrenzing

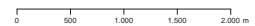
- Gemeentegrenzen
- Dorpsgebieden

Schaal
1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal

Top10 / 1:50.000
(J.W.van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

4. Culturele gebieden en landschapstypen (omstreeks 1850) - kaart 3

4.1 Inleiding

Een landschap is niet alleen opgebouwd uit morfologische of fysieke kenmerken. In de vorm van allerlei rituelen, handelingen die vaak gekoppeld zijn aan specifieke gebieden heeft de mens hier een geheel eigen dimensie aan toegevoegd: de culturele identiteit. In dit hoofdstuk wordt deze culturele identiteit bepaald aan de hand van historische gebiedsgrenzen. Vervolgens worden deze 'culturele gebieden' gekoppeld aan de landschapstypen zodat er één geïntegreerde kaart ontstaat.

4.2 Culturele gebieden

Het eeuwenlange gebruik van een landschap is vastgelegd in allerlei zichtbare elementen of typische verkavelingspatronen. Binnen de diverse landschapstypen bestaat ook een gehele andere dimensie waarop nochtans veel minder vat kan worden verkregen. Het is de binding met het landschap die bestaat uit typische rituelen, handelingen en verhalen die verbonden zijn met een specifiek dorp of buurtschap. Hoewel de dorpen of buurtschappen in het es- en kamlandschap misschien onder hetzelfde landschapstype horen bestaan er zeker culturele kenmerken of verschillen. Het zijn deze kenmerken of verschillen op basis waarvan een dorp of buurtschap als een eenheid onderscheidend is ten opzichte van de omgeving. Elk dorp of buurtschap heeft zo zijn eigen identiteit. Hoewel er diverse ogen en haken aan zitten kan deze geografie van deze identiteit het beste bepaald worden aan de hand van historische dorps- en buurtschapsgrenzen.

Veel lastiger is het om rituelen of handelingen geografisch in kaart te brengen. Onze insteek is geweest om vooral naar agrarische rituelen en handelingen te kijken. Bij elke gebruikszone in het landschap verschillen deze van elkaar. Het heidelandschap of het komlandschap werden voor hele andere doeleinden gebruikt en vaak ook in afwijkende perioden in het jaar. Zo heeft elke gebruikszone in het landschap een eigen culturele identiteit opgebouwd. Koppelen we nu de dorps- of buurtschapsgrenzen aan de gebruikszones dan komen we uit bij culturele gebieden. Gebieden dus die behoren tot een specifieke culturele identiteit van een dorp- of buurtschap met zijn eigen specifieke gebruik.

Sinds de invoer van het kadaster in 1832 is Nederland (Limburg volgde in 1842) vlakdekkend in kaart gebracht. Nederland werd verdeeld in honderden kadastrale gemeenten die elk weer onderverdeeld waren in verschillende secties. Een sectie bestond uit één of meer kadastrale minuutplannen. De kleinste eenheid van een kadastraal minuutplan werd gevormd door een afgebakend perceel. Op een afzonderlijk verzamelplan zijn alle minuutplannen weergegeven die behoren tot de specifieke kadastrale gemeente. Interessant is dat de indeling van de afzonderlijke minuutplannen is gebaseerd op de destijds heersende territoriale grenzen. Daarnaast staan op de minuutplannen gebiedsnamen ingetekend van specifieke gebruikseenheden (broek- of heidegebieden met een eigen naam). Een combinatie van deze gegevens heeft geleid tot de kaart met culturele gebieden. Daarbij zijn de oorspronkelijke minuutplannen gedigitaliseerd en gelijkgelegd (georefereren) met de huidige topografische kaart zodat de gebiedsgrenzen makkelijk ingetekend konden worden. In totaal zijn er 65 afzonderlijke culturele gebieden onderscheiden verdeeld over 12 dorpen en buurtschappen.

4.3 Een culturele gebiedskaart gekoppeld aan landschapstypen

Aan de hand van de tot dusver gevolgde stappen zijn er twee belangrijke kaarten voor de gemeenten Heerde en Hattem vervaardigd: een kaart met landschapstypen en een kaart met culturele gebieden. Om voor te sorteren op de waarderingsslag van landschapstypen in hoofdstuk acht is het wenselijk een kaart te vervaardigen waarin de landschapstypen en de culturele gebieden zijn geïntegreerd. Deze stap is vrij goed te realiseren doordat de gebiedsnamen op de kadastrale minuutplannen min of meer zijn afgestemd op het landgebruik en daarmee het landschapstype. Zodoende is aan elk cultureel gebied een landschapstype gekoppeld. Daarbij is steeds gekozen voor het landschapstype dat dominant aanwezig was binnen het culturele gebied.

De nieuw vervaardigde kaart levert nu een landschapsindeling die niet alleen is gebaseerd op de morfologie en het fysieke gebruik van het gebied, ook de culturele identiteit van het gebied wordt erin meegenomen. Een ander pluspunt is dat elk landschapstype is opgedeeld in kleinere regio's die in hoofdstuk acht onafhankelijk van elkaar gewaardeerd kunnen worden. Het levert dus een vele verfijndere waardering van de individuele landschapstypen op.

4.4 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 3

Binnen dit hoofdstuk wordt de geïntegreerde kaart met culturele gebieden en landschapstypen beschouwd als kaart 3. Als tussenstap kan ook nog een kaart vervaardigd worden met alleen de culturele gebieden zonder de landschapstypen. Kaart 3 vormt de input voor de waardering van de landschapstypen in hoofdstuk 8. Ook is het natuurlijk interessant om de historische identiteiten (de culturele gebieden) ter inspiratie te gebruiken bij toekomstige ontwikkelingen in het ruimtelijke gebied.

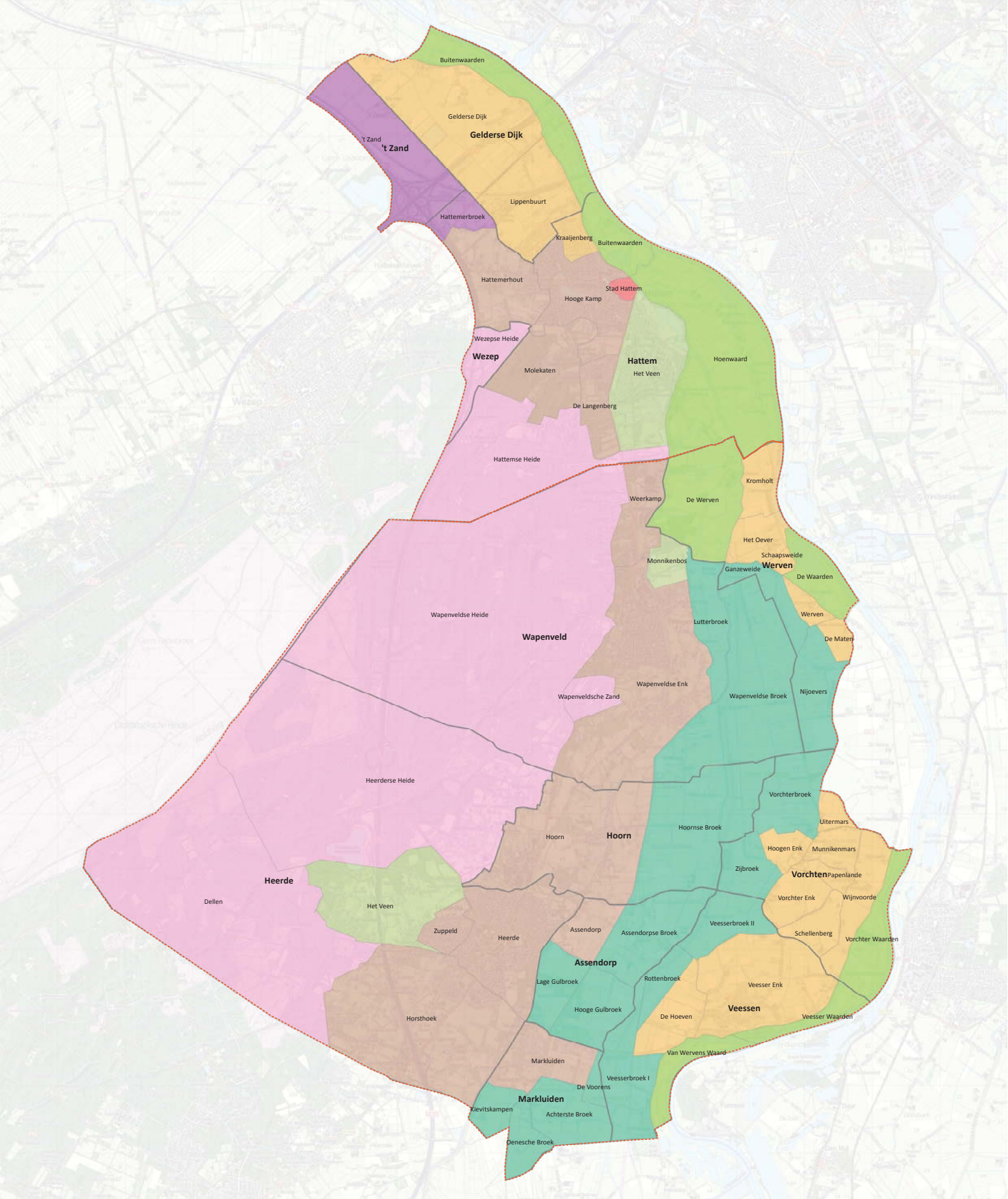
Tabel

Kaart 3 is gekoppeld aan het centrale bestand 'CWK_basistabel'. De kaart is vormgegeven op basis van de kolom 'I_LEGENDA'. Daarnaast zijn de namen van de culturele gebieden als 'label' weergegeven. Daarbij zijn alleen de namen gebruikt die behoren tot het 'I_THEMA' → culturele gebieden.

'I_HOOFDSTU'	→ corresponderende hoofdstuknummer in rapportage.
'I_THEMA'	→ culturele gebieden.
'I_LEGENDA'	→ het historische landschapstype gekoppeld aan een specifiek cultureel gebied (zie kaart 3).
'I_NAAM'	→ de naam van het culturele gebied (deze namen zijn als label op de kaart weergegeven)
'I_AANWEZIG'	→ n.v.t.
'I_OMSCHRIJ'	→ de naam van het dorp of gehucht en de desbetreffende gemeente.
'I_BRON'	→ bronvermelding op basis waarvan de culturele gebieden zijn bepaald.
'I_OPMERKIN'	→ n.v.t.
'I_WAARDERI'	→ de specifieke waardering van het culturele gebied (wordt beschreven in hoofdstuk 8).
'A_OPP'	→ de oppervlakte in hectares van het desbetreffende vlak.

I = informatie

A = algemeen

H4: Culturele gebieden & historische landschapstypen - kaart 4

- Beekdal/-broeklandschap
- Heidelandschap
- Kampenlandschap
- Komlandschap
- Oeverwallandschap
- Stad
- Uiterwaardlandschap
- Veenontginningslandschap

Opdrachtinformatie

- Begrenzing**
- Gemeentegrenzen
  - Dorpsgebieden

Schaal
1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal
Top10 / 1:50.000
(J.W. van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

5. Het recente landschap (1850 – heden) - kaart 4

5.1 Inleiding

Een landschap wordt weleens vergeleken met een boek, er worden constant weer nieuwe bladzijden aan toegevoegd. Ieder landschap ontwikkelt zich mee met de lokale tijdsgeest. Uit de geschiedenis is bekend dat economische of technologische ontwikkelingen vaak hebben geleid tot aanpassingen in het landschap. Het oude landgebruik of een specifieke landschapsindeling voldeed niet langer aan de gebruikseisen en in een reactie hierop werd omvormingen in gang gezet. Nieuwe ontwikkelingen konden deze oudere landschappen 'uitwissen'. De negentiende eeuw was in deze een belangrijk omslagpunt. Hoewel ook vóór die tijd soms op grootschalige wijze werd ingegrepen in het landschap, zien we dat vernieuwingen zich vanaf deze periode sneller opvolgen.

Om dit gestapelde landschap goed weer te geven is ervoor gekozen om ook van de recente landschappen een aparte kaart te maken. Daarbij wijken we iets af van de gekozen begrenzing (1850 – heden). Binnen het heide- en es- en kamplandschap zijn in de late middeleeuwen en vooral in de nieuwe tijd landgoederen gesticht. Dit landgoederenlandschap vormt een nieuwe laag binnen het middeleeuwse 'basislandschap' zoals dat op kaart 2 is weergegeven. Het is meteen de reden waarom deze afzonderlijke vlakken terecht zijn gekomen op de recente landschapstypen kaart.

5.2 Recente landschapstypen

Natuurlijk hebben zich binnen elk landschapstype veranderingen voorgedaan. Pas wanneer de structuur van het 'basislandschap' wezenlijk is aangetast hebben we een ontwikkeling als nieuwe laag gekarteerd. Op deze wijze zijn er drie recente landschappen onderscheiden: het landgoederenlandschap, het heideontginningslandschap en het ruilverkavelingslandschap. Binnen het landgoederenlandschap worden op basis van chronologische gronden twee subtypen weergegeven: de eerste landgoederenzone en de tweede landgoederenzone.

Landgoederenlandschap

Binnen het landgoederenlandschap onderscheiden we de landgoederen die zijn ontstaan in de periode tot de zeventiende-/ begin achttiende eeuw en de landgoederen die dateren uit de negentiende eeuw. Veelal hadden de landgoederen een dubbele functie: als agrarische bedrijf in combinatie met een royale buiten. Bestaande structuren werden omgevormd en in het kader van landschapsverfraaiing werden parken en bosschages aangelegd. Het gevolg was dat een gehele nieuwe laag aan het landschap werd toegevoegd. Overigens kon het per landgoed sterk verschillen in hoeverre er werd ingegrepen in het landschap. Bij sommige buitens werden kosten noch moeite bespaard bij de landschapsinrichting terwijl andere landgoederen na enkele generaties verloren gingen en daarmee ook de landgoedaanleg.

Eerste landgoederenzone

Met de opkomst van het grootgrondbezit zien we in de zeventiende eeuw ook de eerste landgoederen en buitenplaatsen verschijnen. De meeste hiervan liggen langs de Grift tussen Hattem en Apeldoorn. Het water werd gebruikt voor de aan- en afvoer van goederen, zowel voor de bouw van de landgoederen als voor het agrarische bedrijf. In Hattem werd op de Hezenberg het gelijknamige landhuis gebouwd, in Wapenveld ontstonden de landgoederen Hulsbergen (17^e eeuw) en Eikelenburg (17/18^e eeuw) en in Heerde werden het Huis Vosbergen (17^e eeuw), Bonenburg (17^e eeuw) en Borchgrave (vermoedelijk 17^e eeuw) gerealiseerd.⁵ Een uitzondering ten opzichte van de landgoederen in het es- en kamplandschap langs de Grift vormt landgoed Molecaten aan de flank van de stuwwal. Van dit 'huis bij de molen' (Molencote) was al in 1348 sprake en rond 1500 stond er een versterkt huis aan de voet van de 'Trijsberg'. Waarschijnlijk dateert de

---

⁵ Horst 2014, 64-67; Bosch *et al.*, 1976, 68.

landgoedaanleg pas uit het midden van de zeventiende toen op de resten van het oude huis een nieuwe havezate werd gebouwd.⁶

Evenals Molecaten kunnen ook andere landgoederen al oudere wortels hebben. Van het huis of kasteel Vosbergen is bekend dat hier zeker al in de vijftiende eeuw een spijker stond: een stenen voorraadschuur om de opbrengsten van de tienden - een van oorsprong kerkelijke belasting die in natura opgebracht diende te worden - in op te slaan. Deze boerderij of 'spijker' is in het laatste kwart van de zestiende eeuw omgebouwd tot buitenverblijf. De landgoedaanleg stamt echter zeker uit de zeventiende eeuw en is sindsdien diverse malen aangepast waardoor het landgoed een rijke historische gelaagdheid kent.⁷ Ook zijn er versterkte landhuizen of havezaten geweest die nooit zijn uitgegroeid tot een landgoed. Een mooi voorbeeld vormt het ooit versterkte huis 'Yrst' ten noorden van Hattem of bijvoorbeeld het kleine kasteeltje 't Olde Spiker op het landgoed Molecaten. In het kaartbeeld zijn alleen de landgoederen meegenomen die zich als zodanig hebben ontwikkeld. Al dan niet versterkte landhuizen zoals Yrst en 't Olde Spiker zijn als punt element meegenomen op de cultuurhistorische waardenkaart.⁸

Het huis Molecaten is in 1646 gebouwd en in 1824 grondig verbouwd tot het huis zoals dat er nu nog staat.

De begrenzing van de landgoederen is gebaseerd op historische kaarten en dan vooral het gedigitaliseerde historische kadaster uit 1832 dat vooralsnog alleen voor de gemeente Heerde beschikbaar is. Voor landgoed Molecaten is gebruik gemaakt van een kaart waarop de bezittingen staan weergegeven uit de periode rond 1800.⁹ Daarnaast is bij de begrenzing ook rekening gehouden met de huidige eigendomssituatie.

⁶ Prins 2003, 24-34.

⁷ Jas, Keverling Buisman & Storms-Smeets *et al.*, 2013, 260-263; Rijksmonument nummer 530468.

⁸ Over het versterkte huis Yrst: Jas, Keverling Buisman & Storms-Smeets *et al.*, 2013, 259; Over 't Olde Spiker: Rijksmonument nummer 20991.

⁹ Gelders Archief, kaartnummer: 0519-101A 'Landgoed Jagt-vrijheid Molecaten'.

Hoofdkenmerken

- Bossages, waterpartijen en symmetrische laanstructuren
  - Landschapsparken en lusttuinen
- ** Ieder landgoed heeft een eigen ontwikkeling doorgemaakt en de inrichting is ingegeven door een gekozen 'stijl'. Daarom kunnen slechts globaal de hoofdkenmerken worden aangegeven en dienen de landgoederen op zichzelf beoordeeld te worden.

Veranderingen (es- en kamplandschap/heidelandschap)

- Bestaande onregelmatige verkaveling is omgezet in een symmetrische verkaveling van vierkanten en rechthoeken.
- Van open akkercomplexen naar beslotenheid door aanplant bossen, wallen en lanen.

Tweede landgoederenzone

Vanaf de negentiende eeuw barste er een ware ontginningsgolf los in het heidelandschap op de stuwwal. Door verdeling van de historische marken waren er plotseling voor weinig geld erg veel heidegronden te koop. Vermogende personen kochten deze heidegronden om deze met de nieuwste technieken om te zetten tot rendabele agrarische gronden. Zo ontstonden kort achter elkaar het landgoed de Dellen in Heerde (rond 1800), in Wapenveld landgoed Buitenzorg/Clara State (rond 1850), Jacoba Hoeve (rond 1850), Petrea (rond 1850) en als laatste landgoed Fliphul in Hattem (rond 1850).¹⁰ Veel van deze landgoederen zijn later opgesplitst en hebben daardoor een andere naam meegekregen (bv. landgoed De Dreef of Polberg etc.). Het landgoed 'Den Oldenbelt' nabij de Grift in Heerde vormt een uitzondering op deze ontginningsgolf op de stuwwal. Het landgoed is een 'nakomertje' en moet ergens tussen 1810 en 1832 gesticht zijn ter vervanging van een oudere boerderij 'den Belt'. Pas in 1858 is de huidige villa gebouwd.¹¹ Voor de begrenzing van de landgoederen is dezelfde methodiek gebruikt als bij de eerste landgoederenzone.

Hoofdkenmerken

- Erf landgoed: bossages, waterpartijen en aanleg lusttuinen (opnieuw dient ieder landgoed afzonderlijk beoordeeld te worden).
- Buitengebied landgoed: aanleg bossen, veelal symmetrische bospaden/lanen en kleinschalige akkercomplexen.

Veranderingen (heidelandschap)

- Openheid wordt ingeruild voor beslotenheid
- Nivellering vergezichten
- Heide wordt naaldbos

Heideontginning

In de negentiende eeuw heeft het heidelandschap op de stuwwal een ware metamorfose ondergaan. Officieel behoorden de gronden op de stuwwal van Heerde, Wapenveld en Hattem tot de domeingoederen. Na afzwering van Filips II in 1581 kwamen deze gronden toe aan de Gelderse Rekenkamer en na 1813 vervielen de gronden aan de Nederlandse Staat. Officieus werden de gronden sinds mensenheugenis gebruikt door de boeren uit de eerder genoemde dorpen als weidegebied en plaggenveld. Vanwege diverse geschillen is in 1843 bepaald dat deze domeingronden door de Staat aan gemeenten werd verkocht zodat zij de gronden konden ontginning, of deze aan particulieren konden afstaan ten behoeve van hetzelfde doel.¹² Als eerste kopers en ontginners traden de eerder genoemde landgoedeigenaren op die de schrale heidegrond omzetten tot bos- en bouwland.

---

¹⁰ Horst, 2015; Horst 2014, 82-86; Rondeboom, 2003.

¹¹ Redengevende beschrijving gemeentelijke monument 'Kerkdijk 17', Heerde; Kaart 'De Man, 1810' en het kadaster 1832.

¹² Horst 2015, 14.

Al snel bleek dat de schrale grond niet geschikt was voor de ontginning ten behoeve van de landbouw. Steeds vaker werden de gronden omgezet tot naaldbossen. Het pionierswerk van de landgoedeigenaren kreeg zijn vervolg in vooral de twintigste eeuw. Terreinbeherende organisaties en particulieren zetten vooral in de eerste helft van de twintigste eeuw gigantische oppervlakten aan heidevelden om in naaldbossen. De landschapsmetamorfose was een feit, een zeer open landschap werd omgevormd in een gesloten bosrijke omgeving. Deze metamorfose heeft ertoe geleid dat dit noordelijke deel van de Veluwe stuwwal tegenwoordig wordt geassocieerd met bebossing en niet met de uitgestrekte heidevelden die hier eeuwenlang voorkwamen.

De heideontginningen zijn gekarteerd op basis van een reeks historische kaarten. Hoewel de percelen als één vlak worden weergegeven bestaat het kaartbeeld uit vele afzonderlijke vlakken. Deze kunnen elk worden aangeklikt waarbij er nadere informatie wordt gegeven over het moment waarop de ontginning heeft plaatsgevonden.

Hoofdkenmerken

- Besloten
- Vrijwel geen zichtlijnen
- Bosvakken ontsloten door zandpaden
- Naaldbos

Veranderingen (heidelandschap)

- Zichtlijnen en vergezichten zijn verdwenen
  - Openheid is ingewisseld voor besloten
  - Macro- en microreliëf is nauwelijks zichtbaar
- ** Bovenstaande geldt niet voor het militaire oefenterrein 'Oldebroek'

Ruilverkaveling Wapenveldse Broek

Nooit meer Hongerwinter. Met dit motto werd in de periode van de wederopbouw aan de slag gegaan met de herinrichting van het agrarische landschap die moest leiden tot een hogere efficiënte en productiviteit binnen de agrarische sector. Door heel Nederland heen hadden agrarische bedrijven te kampen met een versnipperd grondbezit dat bestond uit vele kleine kavels. De ruilverkaveling was het instrument bij uitstek om de versnippering tegen te gaan. Bestaande percelen werden samengevoegd en tegelijkertijd werden er nieuwe weteringen, wegen en drainagesystemen aangelegd om de landerijen zo optimaal mogelijk te kunnen benutten. Sommige ruilverkavelingen werden dermate rigoureuus doorgevoerd dat het bestaand landschap werd uitgewist en onherkenbaar veranderde. In andere gevallen werd het bestaand landschap juist als inspiratiebron gebruikt en vonden aanpassingen plaats binnen bestaande hoofdstructuren. Dit laatste was ook het geval bij de ruilverkaveling van het Wapenveldse Broek

De ruilverkaveling van het Wapenveldse Broek heeft niet tot een totaal nieuw landschap geleid. Bestaande kavels zijn vergroot, de Schraatgravenweg werd aangelegd en her en der zijn sloten rechtgetrokken. Toch is het bestaande verkavelingspatroon op hoofdlijnen bewaard gebleven. Desondanks rekenen we de ruilverkaveling wel als een recent landschap. Temeer omdat ruilverkavelingslandschappen ook een eigen cultuurhistorische waarde bevatten.

Hoofdkenmerken

- Openheid
- Strakke verkavelingspatronen
- Wegen en weteringen staan haaks op afwateringssloten

Veranderingen (komlandschap)

- Schaalvergroting percelen
- Nieuwe doorsnijding (ruilverkavelingsweg)

Agrarische herontwikkeling Hoenwaard

Eeuwenlang is de Hoenwaard gebruikt als gemeenschappelijke weidegebied voor de stadsboeren uit Hattem. Pas in de jaren vijftig verzezen de eerste boerderijen in de Hoenwaard die toen feitelijk nog gemeenschappelijk eigendom was. Rond de jaren 1973/1974 is de waard verdeeld en kwam het definitief in particuliere handen. Deze ontwikkeling tussen grofweg 1950 – 1975 heeft een grote landschappelijke impact gehad. Het uiterwaardenlandschap kreeg een geheel nieuw aangezicht. Op de karakteristieke hoge oeverwal verzezen diverse boerderijen en het aaneengesloten weidecomplex werd nu doorsneden door sloten die tevens dienst deden als eigendomsgrens. Genoeg reden dus om de oeverwal inclusief het nieuw verkavelde deel van de Hoenwaard aan te merken als een recent 'agrarische herontwikkeling Hoenwaard'. Deze term is gekozen omdat het gaat om een verdeling van bestaande, gemeenschappelijk gebruikte agrarische gronden waarbij nieuwe structuren worden toegevoegd aan een nog 'ongerept' landschap. Iets heel anders dus dan een ruilverkaveling.

De Hoenwaard tijdens een periode met hoogwater in 2018. De foto is genomen vanaf de Hoenwaardseweg in de richting van de Stad Hattem en de Spoorburg over de IJssel.

Hoofdkenmerken

- Bebouwing op hoge oeverwal
- Strookvormige percelering tussen hoge oeverwal en de Veluwsche Wetering
- Aanleg slootpatronen

Veranderingen (uiterwaardenlandschap)

- Aantasting openheid uiterwaardenlandschap
- Versnippering en verdeling van aaneengesloten weidecomplex

Hoogwatergeul Veessen - Wapenveld

Sinds 2007 vinden er langs de grote rivieren in Nederland werkzaamheden plaats die als doel hebben toekomstige overstromingen tegen te gaan. Deze Planologische kernbeslissing 'Ruimte voor de Rivier' is in 2007 in werking getreden. Sindsdien zijn er ook langs de IJssel tal van maatregelen uitgevoerd die als doel hebben de afvoer- en bergingscapaciteiten van de rivier te vergroten. Eén van de maatregelen is de hoogwatergeul tussen Veessen en Wapenveld. De geul zal tijdens extreem hoogwater dienen als een 'bypass' of 'nevengul', zodat de rivier niet buiten haar oevers treedt.

In 2012 is begonnen met de werkzaamheden die in 2017 afgerond zijn. De belangrijkste landschappelijke ingreep vormde de aanleg van 2 dijken van elk bijna 8 kilometer lang. Verder zijn er twee nieuwe bruggen gebouwd, twee gemalen aangelegd en zijn er tussen de dijken, dus in de hoogwatergeul, nieuwe weteringen gegraven. Verder is er ruimte geboden voor de ontwikkeling van nieuwe natuur en zijn er nieuwe wegen en fietspaden aangelegd of delen van de bestaande infrastructuur verwijderd. Vooral de aanleg van de dijken hebben het landschapsbeeld totaal veranderd. Het open komgebied wordt nu doorsneden door twee gezichtsbepalende elementen. Met recht kan dus gesproken worden van een recent 'hoogwatergeullandschap'.

Hoofdkenmerken

- Aanleg nieuwe beeldbepalende zichtlijnen (dijken en bruggen)
- Smalle strook nieuwe natuur

Veranderingen (komlandschap)

- Aantasting van zichtlijnen en openheid
- Aanpassingen aan bestaande verkavelingsstructuren

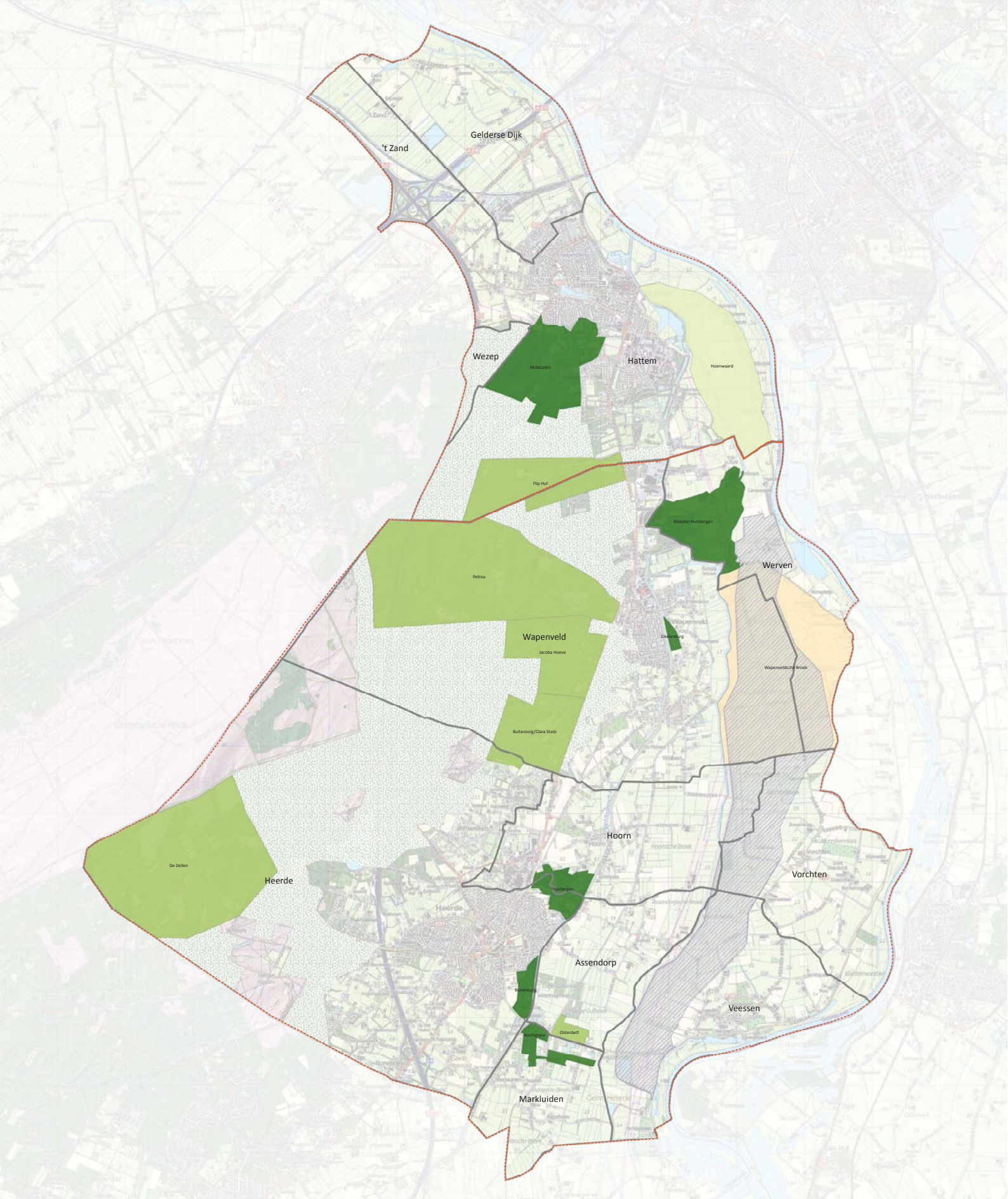
5.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 4

Het eindproduct wordt ook nu weer gevormd door een vlakkenkaart. Anders dan in de voorgaande hoofdstukken beslaat deze kaart niet het gehele territorium van beide gemeenten. Slechts daar waar zich veranderingen hebben voorgedaan zijn de recente landschappen ingetekend. Deze laag komt bovenop kaart 2 (historische landschapstypen) te liggen. Het geeft de ontwikkeling weer die het landschap ter plaatse heeft doorgemaakt. Vermeld dient te worden dat 'recente landschappen' ook nog structuren of patronen uit het oude landschap (kaart 2) kunnen herbergen.

Tabel

Ook deze vierde kaart van recente landschappen is gekoppeld aan het basisbestand 'CWK_basistabel'. De kaart is ingekleurd op basis van het thema recente landschap en dan via de kolom 'I_LEGENDA'. Aan sommige recente landschappen is een naam gekoppeld door de kolom 'I_NAAM' als label te gebruiken en dat expliciet te doen voor het thema 'recente landschap'. In paragraaf 8.4 wordt nader ingegaan op de waardering van de recente landschappen.

'I_HOOFDSTU'	→ corresponderende hoofdstuknummer in rapportage.
'I_THEMA'	→ recente landschap.
'I_LEGENDA'	→ het recente landschapstype (zie kaart 4).
'I_NAAM'	→ de specifieke naam indien deze beschikbaar is voor het recente landschap.
'I_AANWEZIG'	→ n.v.t.
'I_OMSCHRIJ'	→ nadere informatie omtrent het desbetreffende recente landschap.
'I_BRON'	→ bronvermelding op basis waarvan het recente landschap is gekarteerd.
'I_OPMERKIN'	→ n.v.t.
'I_WAARDERI'	→ de specifieke waardering van de recente landschappen (zie paragraaf 8.4).
'A_OPP'	→ de oppervlakte in hectares van het desbetreffende vlak.

H5: Recente landschappen - kaart 4 (1850 - heden)

- Heideontginning
- Ruilverkaveling Wapenveldse Broek
- Agrarische herontwikkeling Hoerwaard
- Eerste landgoederenzone
- Tweede landgoederenzone
- Hoogwatergeul Veessen - Wapenveld

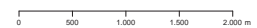
Opdrachtf informatie

- Begrenzing**
- Gemeentegrenzen
- Dorpsgebieden

Schaal
1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal
Top10 / 1:50.000
(J.W. van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

6. Stads en dorpsuitbreiding - kaart 5

6.1 Inleiding

De doorgaande stads- en dorpsuitbreidingen hebben in Nederland een grote invloed gehad op de transformatie van het landschap. Hetzelfde geldt overigens voor de aanleg van industrieterreinen. Vanuit de historisch gegroeide stads- en dorpskernen hebben nieuwe woonwijken en industrieterreinen zich vooral na de wederopbouwperiode als olievlekken verspreid over het buitengebied. Waar historische stads- en dorpskernen ooit organisch meegroeiden met het landschap, was dat bij de uitbreidingen in de twintigste eeuw niet langer het geval. In deze periode is een totaal nieuwe laag aan het landschap toegevoegd en zijn oudere bladzijden uit het landschapsboek gewist. Vandaar dat deze ontwikkelingen evenals de recente landschappen als een aparte laag zijn meegenomen. Gezamenlijk vormen zij een eigen 'rode' landschapslaag die veel invloed heeft gehad op oudere, historische landschapsstructuren.

6.2 De stad- en dorpsuitbreiding in fasen

De uitbreiding van de stad Hattem en de verscheidene dorpen is weergegeven in een negental tijdsdoorsneden. Via deze insteek wordt niet alleen de eindfase in kaart gebracht, maar wordt inzicht verkregen in de planologische ontwikkeling. Deze ontwikkeling is weergegeven aan de hand van een aantal kleuren: rood voor de oudste bebouwing en via oranje, geel naar groen voor de jongste uitbreidingen. Industrierrein zijn apart weergegeven als gearceerde vlakken.

Bij de indeling in tijdspannen is rekening gehouden met specifieke historische ontwikkelingen. De oudste doorsnede (1560) is gebaseerd op de stadskarta van Hattem. Helaas zijn er uit deze periode geen gegevens bekend over de bebouwing in de kleinere dorpen. Vanaf 1850 is er een doorgaande reeks van vlakdekkende topografische kaarten beschikbaar. Daarmee is 1850 de eerstvolgende tijdsdoorsnede. Daarna volgen 1900, 1930, 1945 (pre-wederopbouw), 1960 (wederopbouw), 1980, 2000 en als laatste 2017. De kaart dient enkel en alleen als middel om uitbreidingen in kaart te brengen en daarmee de invloed op het buitengebied. Het is van belang om te onderstrepen dat deze kaart niet is gebruikt om tot een waardering van afzonderlijke woonwijken of industriecomplexen te komen.

Niet geheel onverwachts vormen Hattem, Heerde en Wapenveld de belangrijkste groeikernen binnen de twee gemeenten. Vooral tussen 1980 – 2000 hebben deze kernen zich explosief ontwikkeld. Heerde heeft zich vanuit de oudere dorpskern ontwikkeld, terwijl Wapenveld door diverse kleinere buurtschapskernen aaneen is gegroeid. De stad Hattem heeft een geheel andere ontwikkeling doorgemaakt. Al vanaf de dertiger jaren zijn er woningbouwprojecten gerealiseerd ver buiten de oude stadskern. Bijvoorbeeld ten zuiden van 'Het Veen', ten zuidwesten van landgoed Molecaten en aan weerszijden van de Orange Nassaulaan. De meest recente nieuwbouwwijken zijn ten noordwesten van de oude stadskern aangelegd. Deze ontwikkeling hebben ervoor gezorgd dat de scheiding tussen de stadskern en het buitengebied ten noorden en zuiden van de stad erg is vertroebeld.

6.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 5

De nieuwbouwwijken en industriecomplexen zijn als vlakken weergegeven. Een fasering kan afgeleid worden aan de hand van de kleuren in de legenda. Van oud naar jong volgen de kleuren rood, oranje, geel en groen elkaar op. In het kaartbeeld zijn geen recreatieterreinen met vakantiebungalows meegenomen. Belangrijk is dat steeds de oudste uitbreiding is weergegeven, dus ook wanneer oudere woonwijken zijn opgeofferd voor nieuwe woonwijken. In dit geval staat de oudste uitbreidingsfase op de kaart weergegeven. De kaart dient immers een impressie weer te geven van de ruimtelijke uitbreidingen ten opzichte van het landelijk gebied. Het kan dus voorkomen dat de kaart een naoorlogse uitbreiding weergeeft terwijl deze wijk in de eenentwintigste eeuw reeds is vervangen door een nieuwbouwwijk.

Tabel

Net als de voorgaande kaarten put kaart 5 ook uit de centrale 'CWK_basistabel'. Het 'I_THEMA' is 'Stads- en dorpsuitbreiding' en de kaart is opgebouwd door een koppeling met 'I_LEGENDA'. Deze kolom bevat de jaartallen van uitbreiding (1560, 1850 etc.). De kolom 'I_OMSCHRIJ' is gebruikt om aan te geven indien het niet om een uitbreiding van woningbouw gaat, maar om industrie. Het heeft geresulteerd in de volgende tabel.

'I_HOOFDSTU'	→ corresponderende hoofdstuknummer in rapportage.
'I_THEMA'	→ stads- en dorpsuitbreiding.
'I_LEGENDA'	→ de tijdsdoorsneden op basis waarvan de ruimtelijke uitbreiding is bepaald (zie kaart 5).
'I_NAAM'	→ de naam van het dorp of stad waartoe de uitbreiding behoort.
'I_AANWEZIG'	→ n.v.t.
'I_OMSCHRIJ'	→ indien het om een industriële uitbreiding gaat.
'I_BRON'	→ bronvermelding op basis waarvan de stads- of dorpsuitbreidingen zijn bepaald.
'I_OPMERKIN'	→ n.v.t.
'I_WAARDERI'	→ n.v.t.
'A_OPP'	→ de oppervlakte in hectares van het desbetreffende vlak.

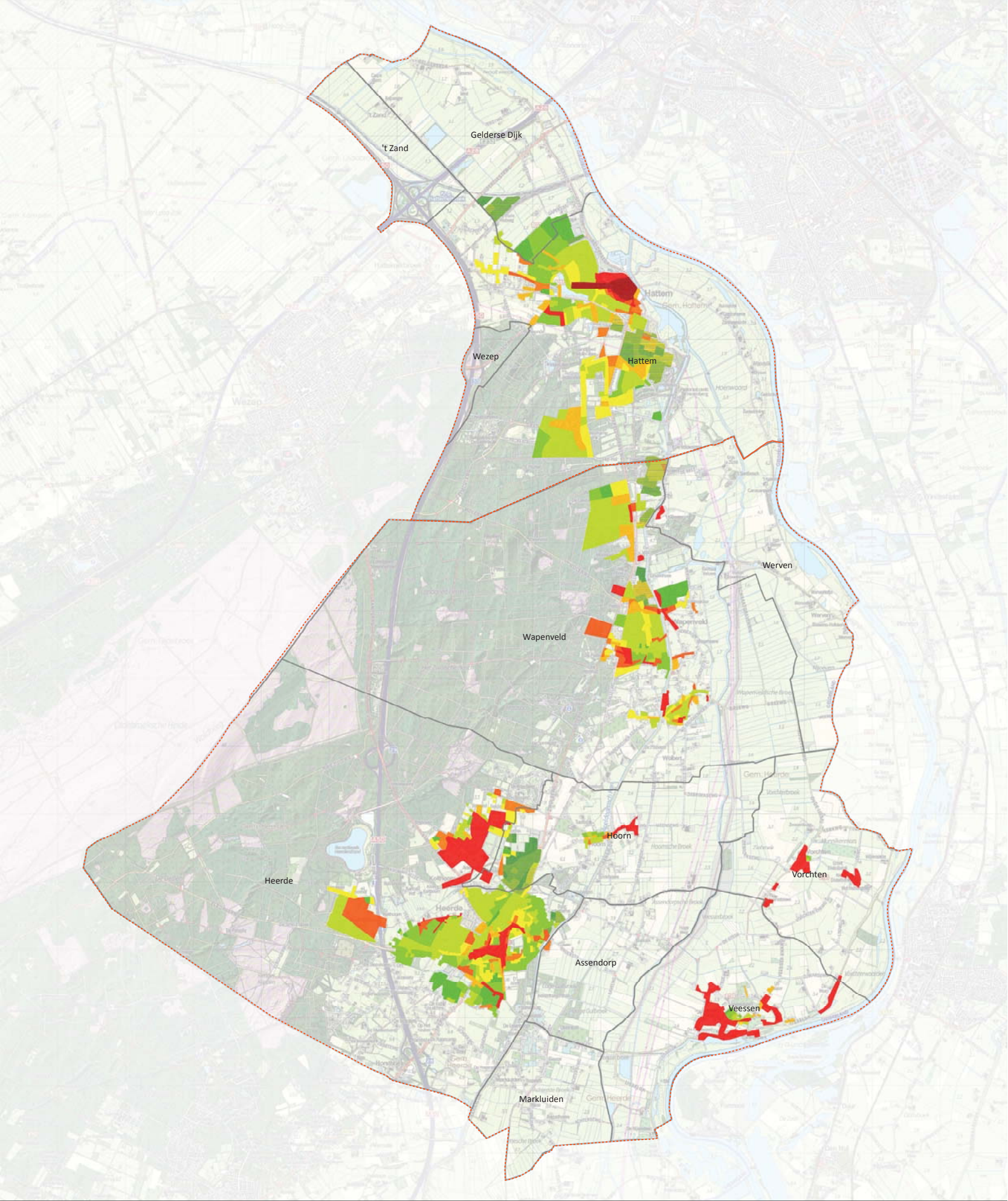
I = informatie

A = algemeen

Kaart van stad en schependom Hattem uit 1630 gemaakt door Nicolaas van Geelkercken. De grenzen van de jurisdictie van stad en schependom Hattem zijn in rood en geel weergegeven. Op de achterzijde van de kaart staat vermeldt dat de heidevelden in 1631 zijn uitgegeven (Gelders Archief, toegang 0012, inv. nr. 1447).

H6: Stads-/ dorpsuitbreiding - kaart 5 (1600 - heden)

	1560		1960, industrie
	1850		1980
	1900		1980, industrie
	1930		2000
	1930, industrie		2000, industrie
	1944		2017
	1944, industrie		2017, industrie
	1960		

Opdrachtf informatie

Begrenzing	
	Gemeentegrenzen
	Dorpsgebieden

Bronmateriaal
 Top10 / 1:50.000
 (J.W.van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
 Dennis Worst
 Cultuurland Advies, 2017.

Schaal
 1:25.000 op A1-formaat

7. Inventarisatie en waardering van cultuurhistorische elementen - kaart 6 & 7

7.1 Inleiding

Tot dusver zijn vooral landschappen gekarteerd: natuurlijke landschappen, historische landschapstypen, culturele gebieden, recente landschappen en het landschap van de stads- en dorpsuitbreiding. Allemaal zijn het grootschalige vlakken die aan de hand van karakteristieke structuren en patronen tot een bepaalde eenheid gerekend kunnen worden. Een categorie waar nog geen aandacht aan is besteed zijn de losse cultuurhistorische elementen die verspreid in het landschap voorkomen. Denk aan oude dijken, oude gebouwen, wegen, kanalen, sprengbeken, verdedigingswerken en nog vele elementen meer. Elementen die dateren uit verschillende perioden en die een directe binding kunnen hebben met een specifiek landschapstype, maar soms ook helemaal niet. Het zijn objecten, patronen of structuren die karakter geven aan het historisch gegroeide landschap en daarmee een plek verdienen op de Cultuurhistorische Waardenkaart.

7.2 De cultuurhistorische inventarisatie - kaart 6

Een cultuurhistorisch element is een zeer breed begrip. Van infrastructurele werken, bouwhistorische monumenten, houtwallen tot sloten of greppels; allemaal kunnen ze opgevat worden als een cultuurhistorisch element. Vanwege de fijnmazigheid is in overleg met de gemeenten besloten om de elementen op het kleinste niveau (bv. sloten/eigendomsgrenzen) en groenelementen niet in de inventarisatie mee te nemen. Tot de inventarisatie behoren wel de rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten en markante panden.

De inventarisatie bestond enerzijds uit het bijeen brengen van informatie uit bestaande datasets en anderzijds uit het toevoegen van nog niet gekarteerde cultuurhistorische elementen. Bij bestaande datasets kan gedacht worden aan shapefiles waarin alle rijksmonumenten zijn opgenomen of bijvoorbeeld de sprengbeken en locaties van historische watermolens (de Bekenatlas). Bij het toevoegen van nieuwe elementen is gebruik gemaakt van de methodiek van de landschapsbiografie.¹³ De basis voor deze methodiek vormt een uitgebreide dataset die bestaat uit vooral digitale kaarten: historische kaarten, bodemkaarten, geomorfologische kaarten, de AHN2. Daarnaast is gebruik gemaakt van analoge kaarten en literatuur waarin de historie van het gebied beschreven is. Vervolgens is op basis van specifieke perioden en/of thema's gekeken naar welke sporen er in het landschap zijn achtergelaten. Bijvoorbeeld de tachtigjarige oorlog, bedijkingsgeschiedenis of het basis van het thema 'historische wegen'.

Omdat in ArcGIS gewerkt wordt met punt-, lijn- en vlakelementen zijn alle cultuurhistorische objecten opgedeeld in één van deze drie categorieën. Kaart 6 toont het totaalbeeld van al deze elementen tezamen. Daarbij zijn ook alle cultuurhistorische elementen opgenomen die slechts herkenbaar of geheel afwezig zijn in het landschap, maar waarvan de historische locatie nog wel bekend is. Overigens wordt per object in de bijbehorende tabel verwezen naar de bron op basis waarvan het element is gekarteerd.

7.3 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 6

Kaart 6 geeft dus een overzicht van alle aan- en afwezige cultuurhistorische punt-, lijn- en vlakelementen. Het kaartbeeld put uit drie verschillende shapefiles: CWK_elementen_punt, CWK_elementen_lijn en CWK_elementen_vlak. De opmaak van het kaartbeeld is gebaseerd op de kolommen 'I_THEMA', 'I_LEGENDA' en 'I_AANWEZIG'. Iedere punt, lijn of vlak is ingedeeld in een thema (bv. defensie, landbouw of wonen) en het specifieke element is nader omschreven in de kolom legenda (bv. schans, boerderij of ijsselhoeve). De kolom aanwezig geeft informatie of een element aanwezig, herkenbaar of afwezig is. Het kaartbeeld van de

---

¹³ Spek en horst 2014, 103-125.

puntelementen is opgebouwd op basis van de kolom 'thema', vooral omdat er teveel specifieke legenda-eenheden zijn. Elk thema heeft een eigen icoon gekregen. Indien er een kruis door het icoon staat betekend dit dat het puntelement niet meer aanwezig is. Is het icoon egaal dan is het aanwezig of herkenbaar. De lijn- en vlakelementen zijn weergegeven op basis van de kolom 'legenda'. De afwezige lijnelementen zijn weergegeven door een gestippelde lijn en een afwezig vlakelementen is weergegeven met een gestippeld vlak.

Tabel

'I_HOOFDSTUK'	→ corresponderende hoofdstuknummer in rapportage.
'I_THEMA'	→ defensie , industrie, infrastructuur, landbouw, landgoederen, religie, waterbeheer, wonen, rijksmonument, gemeentelijke monument en markante pand.
'I_LEGENDA'	→ concrete omschrijving van het element
'I_NAAM'	'→ objectnaam
'I_AANWEZIG'	→ aanwezig, herkenbaar of afwezig
'I_BRON'	→ bronvermelding op basis waarvan het element of object is ingetekend. Het kan ook verwijzen naar het nummer van een rijksmonument, gemeentelijk monument of een markant pand.
'I_OMSCHRIJ'	→ nadere omschrijving van het element of object. Bij een rijksmonument, gemeentelijk monument of een markant pand wordt hier het adres weergegeven.
'I_OPMERKIN'	→ Aanvullende opmerkingen omtrent het element, object of monument. De locatie of het adres van sommige rijksmonument klopt niet. Hier zijn in de kolom twee ** geplaatst. Zie beschrijving hieronder.
'W_KENMERKE'	→ n.v.t.
'W_ZELDZAAM'	→ n.v.t.
'W_GAAFHEID'	→ n.v.t.
'W_ENSEMBLE'	→ n.v.t.
'W_WAARDE'	→ n.v.t.
'A_X'	→ x-coördinaat van puntelement.
'A_Y'	→ y-coördinaat van puntelement.
'A_LENGTE'	→ lengte van het lijnelement.
'A_OPP'	→ oppervlakte van het vlakelement
'I_LINK'	→ digitale link naar website waarin meer informatie wordt gegeven over het specifieke element (rijksmonument).

I = informatie

W = waardering

A = algemeen

Rijksmonumenten

Wat betreft de rijksmonumenten is gebruik gemaakt van een bestaande actueel databestand (download: 18-09-2017). De shapefile is integraal overgenomen: dat betekend de punten met de bijbehorende coördinaten. Informatie over de monumenten is toegevoegd aan de kolommen en de 'link' kolom maakt het mogelijk om door te linken naar de online pdf beschrijving van het desbetreffende rijksmonument. De rijksmonumenten zijn opgenomen als een extra informatielaag, zodat beide gemeenten de beschikking hebben over een uitgebreide dataset met landschapstypen, cultuurhistorische elementen en erfgoed.

Vooral in de stad Hattem deden zich enkele problemen voor. De punten van specifieke rijksmonumenten zijn in een aantal gevallen op het verkeerde adres geprikt of de adressen van rijksmonumenten bestaan niet in de BAG-registratie. Het zijn afwijkingen die in het bronbestand van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

zijn gesloten en de komende tijd niet worden aangepast indien er geen melding van wordt gemaakt.¹⁴ Afwijkingen kunnen ontstaan doordat samenvoegingen van panden (rijksmonumenten) niet worden doorgegeven. Hierdoor ontstaan 'spookadressen' die nog wel bestaan binnen het rijksmonumenten bestand. Aangezien bij updates van het bronbestand dezelfde fouten terugkeren is besloten om foutief geplaatste punten niet te corrigeren. In de kolom 'I_OPMERKIN' zijn foutief geplaatste monumenten vermeldt met **.

Gemeentelijk monumenten & markante panden

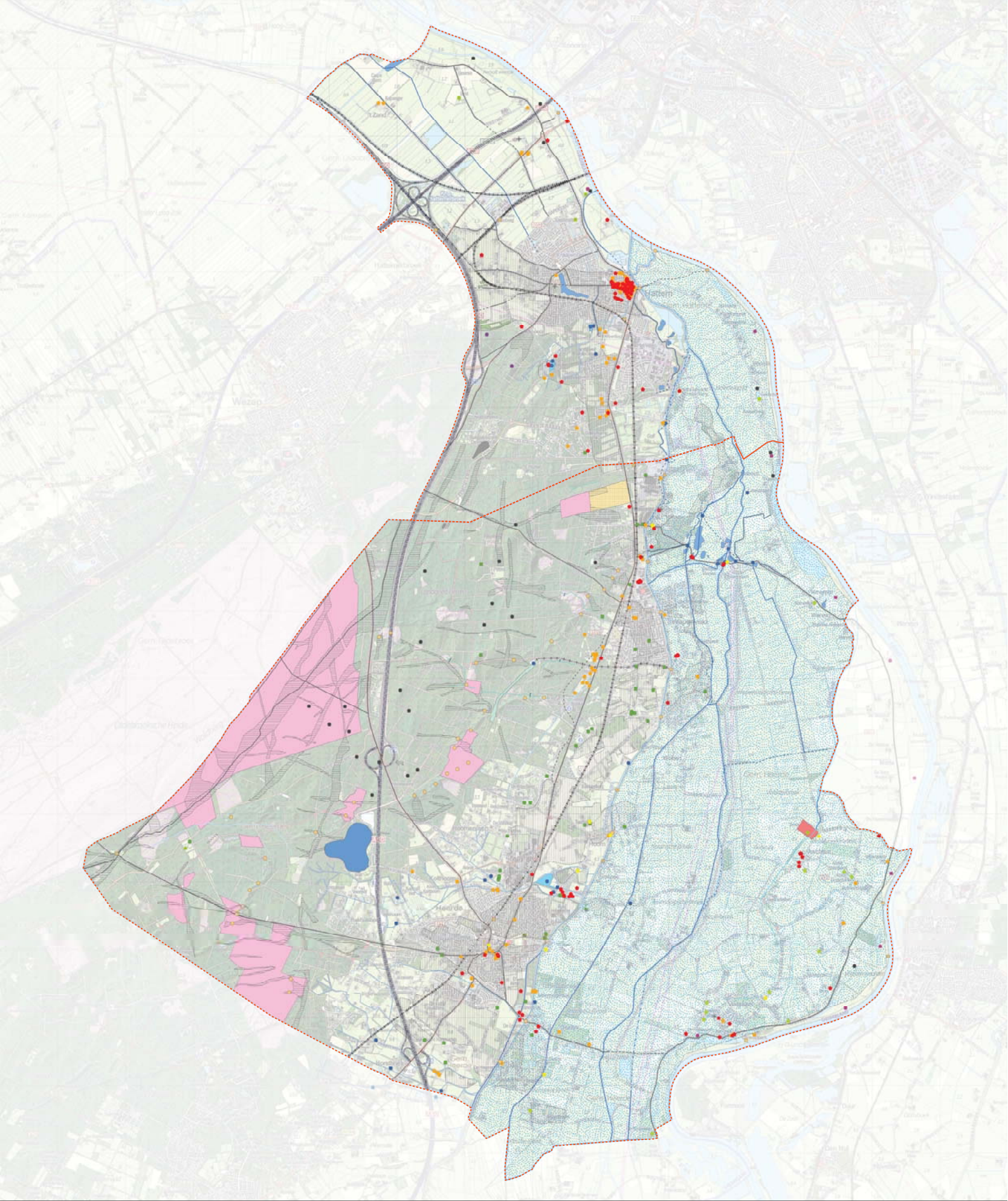
De gemeentelijke monumenten van Heerde en Hattem en de markante panden van de gemeente Heerde zijn eveneens meegenomen in de kaartlaag 'cultuurhistorische elementen'. Net zoals bij de rijksmonumenten zijn de punten alleen opgenomen als een extra informatielaag. Op deze wijze krijgen de gemeenten de beschikking over een uitgebreide dataset waarin informatie over landschap, cultuurhistorie en erfgoed bijeen staat. Bij elk gemeentelijk monument of markant pand is in de tabel het bijbehorende adres gegeven, het gemeentelijke monument nummer (Hattem), het type bebouwing (woonhuis/boerderij etc.), een verwijzing naar het bronbestand en als laatste is er de mogelijkheid om intern door te linken naar de redengevende beschrijving (bijv. een pdf-document).

Nadere informatie elementen

Alle cultuurhistorische elementen die nog aanwezig of herkenbaar zijn zullen in de volgende paragraaf een waardering meekrijgen. Een uitzondering hierop vormt het gekarteerde 'plaggendek' in het vlakbestand van de cultuurhistorische elementen. De simpele reden hiervan is dat een plaggendek een bodemkundig fenomeen is. Een waardering van een plaggendek kan alleen geschieden door grondboringen te zetten. Vanwege de cultuurhistorische en archeologische waarde is besloten het plaggendek wel op te nemen in de kartering. Voor de gemeente Heerde is hetzelfde plaggendek ook meegenomen binnen de archeologische waardering. Het plaggendek is ontstaan in nauwe relatie met het agrarische gebruik van het es- en kamplandschap en daarnaast heeft het een sterk conserverende werking. Onder het dikke plaggendek kunnen bijvoorbeeld nog allerlei oudere archeologische sporen aanwezig zijn.

---

¹⁴ Mondelinge mededeling Machteld Linssen van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (projectleider toekomst monumentenbestand).

H7: Inventarisatie cultuurhistorische elementen - kaart 6

Kaart 6 - Puntelementen

- defensie (afwezig)
- industrie (afwezig)
- infrastructuur
- infrastructuur (afwezig)
- landbouw (afwezig)
- rechtspraak (afwezig)
- ✳ religie (afwezig)
- waterbeheer
- waterbeheer (afwezig)
- wonen
- ✕ wonen (afwezig)
- rijksmonument
- gemeentelijk monument
- markant pand

Kaart 6 - Lijnelementen

- dijk
- - - dijk (afwezig)
- kanaal
- oude IJsselgeul
- - - oude IJsselgeul (afwezig)
- regenwaterdal
- sprengebeek
- - - sprengebeek (afwezig)
- waterleiding
- - - waterleiding (afwezig)
- wetering
- - - wetering (afwezig)
- snehweg
- spoorlijn
- - - spoorlijn (afwezig)
- weg
- - - weg (afwezig)

Kaart 6 - Vlakelementen

- beideterrein
- inmundatiegebied (afwezig)
- interneringskamp (afwezig)
- karrenspoorband
- kasteelterrein, aanwezig
- kalk
- kalk (afwezig)
- leemkalk
- malebos
- plaggendek
- wijerd
- zandwinplas
- zwaankalk
- zwaankalk (afwezig)
- zwolbe waterleiding

Opdrachtinformatie

Begrenzing

- Gemeentegrenzen

Schaal
1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal

Top10 / 1:50.000
(J.W. van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

7.4 Waarderingsmethodiek cultuurhistorische elementen - kaart 7

Alle cultuurhistorische elementen of landschapstypen zijn van waarde, maar niet alles is even waardevol. Toch is het wenselijk om de waarde van cultuurhistorische elementen te bepalen. Een dergelijke waardering geeft beleidsbepalers de mogelijkheid om afgewogen keuzes te maken bij ruimtelijke ontwikkelingen. Eén van de mogelijkheden om binnen de cultuurhistorische elementen en de landschapstypen categorieën van waarde toe te brengen is door een wetenschappelijke waardering toe te passen. Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen is een onderwerp dat al enkele decennia in de belangstelling staat.¹⁵ Daarbij wordt vanuit het vakgebied niet erfgoedbreed gekeken, maar vaak per discipline, want in de praktijk blijkt dat zowel binnen de vakgebieden van de archeologie, als historische geografie en historische bouwkunde eigen waarderingsmethodieken zijn ontwikkeld.¹⁶ En waar voor de disciplines archeologie en historische bouwkunde tegenwoordig min of meer 'vaste' waarderingscriteria zijn vastgesteld, concludeerde de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed begin 2013 dat ondanks een jarenlange discussie "op dit moment een breed geaccepteerde, [...], waarderingsmethodiek voor historisch-geografische elementen ontbreekt."¹⁷ In de praktijk wordt daarom meestal vanuit de breed aanvaarde wetenschappelijke waarderingscriteria - i.e. zeldzaamheid, kenmerkendheid, gaafheid, ensemblewaarde - een op maat gemaakte methodiek vervaardigd, die het beste aansluit bij de vraagstelling van de opdrachtgever en de gegevens die voorhanden zijn.

Waarderingsmethodiek voor cultuurhistorische elementen

Ook binnen deze opdracht is met de genoemde waarderingscriteria een op maat gemaakte methodiek gebruikt. Drie uitgangspunten waren daarbij leidend:

- Een uitgebreid GIS-systeem met tientallen kaartlagen is voorhanden.
- Gemeentebreed veldwerk om alle elementen te onderzoeken is niet aan de orde.
- De gemeente heeft behoefte aan zowel de waardering van cultuurhistorische elementen als landschapstypen als geheel.

Criteria voor cultuurhistorische elementwaardering

- Kenmerkendheid: de mate waarin een cultuurhistorisch element kenmerkend is geweest voor de genese (wordingsgeschiedenis) van het landschap. De kenmerkendheid van een element wordt bepaald op provinciaal/landelijk niveau.
- Zeldzaamheid: mate van voorkomen op provinciaal of nationaal niveau.
- Ensemblewaarde: mate waarin in cultuurhistorisch element voorkomt in samenhang met soortgelijke objecten of landschappelijke structuren die een functionele samenhang kennen (bv. karrensporen, zandpaden, reliëf, heideterrein).
- Gaafheid: mate van intactheid van het cultuurhistorisch element.

De waardering is alleen toegepast op elementen die zijn gekarteerd als herkenbaar of aanwezig. Zodoende is elk afzonderlijk punt-, lijn- of vlakelement gewaardeerd. Voor elk criteria is een score gegeven tussen 0 – 3 punten. De totaalscore bepaalt de waardering van het element.

---

¹⁵ Zie bijvoorbeeld Ministerie van CRM (1979). *Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijke gebied*. 's Gravenhage; L.H. Albers (1987). *Het gewichtloze gewogen* [...]. Delft; G.H.P. Dirx & J.A.J. Vervloet (1989). *Oude Leede: een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap*. Wageningen. H. Dijkstra & J.A. Klijn (1992). *Kwaliteit en waardering van landschappen*. Wageningen; H.G. Baas & W.A. Ligtdag (1997). *Project 33 NBP Top Down* [...]. Hoorn; J.A. Hendriks (1999). *Cultuurhistorie van stad en land; waardering en behoud*. Utrecht; H.G. Baas, et al. (2001). *Ontgonnen Verleden*. Hoorn; A. Idzinga (2005). *Een methode voor historisch-geografische waardering*. Velp; Landschapsbeheer Nederland [2006]. *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*. [Utrecht].

¹⁶ Zie voor een vergelijking o.a. Landschapsbeheer Nederland [2006]. *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*. [Utrecht], pp. 2-38 t/m 2-39.

¹⁷ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van ruimtelijke ordening; aanwijzingen en aanbevelingen*. [Amersfoort], p. 17.

Waardering

Op basis van deze waarderingsmethodiek kan per waarderingscriterium een score worden gegeven aan de gekarteerde elementen. In navolging van eerdere projecten zijn de volgende scores aangehouden:

- 0 punt (laag);
- 1 punt (gemiddeld);
- 2 punten (hoog);
- 3 punten (zeer hoog).

Wanneer alle vier criteria gewaardeerd zijn, worden deze scores cumulatief opgeteld tot een totaalscore. Daarna kunnen ze worden teruggerekend naar een eindwaardering:

- 0-3 punten (= 0 punten = laag);
- 4-7 punten (= 1 punten = gemiddeld);
- 8-10 punten (= 2 punten = hoog);
- 11-12 punten (= 3 punten = zeer hoog).

Met deze totaalscore is het mogelijk om de elementen niet in legenda-eenheden, maar - op basis van drie kleuren (geel, oranje en rood voor respectievelijk een gemiddelde, hoge en zeer hoge waarde) - in te delen op basis van een wetenschappelijke waardering.

Praktische uitwerking

Doordat gebruik kan worden gemaakt van een uitgebreid GIS-systeem en veldwerk beperkt wordt ingezet, is de waardering praktisch van aard en op de GIS-gegevens afgesteld. Op deze manier ontstaat er een waarderingsmethodiek, die werkbaar is bij het opstellen en die geschied naar inzicht van de projectleider.

Belangrijk is dat de criteria kenmerkendheid en zeldzaamheid vanwege hun provinciale/nationale reikwijdte per legenda-eenheid eenzelfde score opleveren. Elke afzonderlijke karrenspoorbundel is immers even kenmerkend op provinciaal/nationaal niveau. De score voor zeldzaamheid kan wel fluctueren: een karrenspoorbundel die behoort tot een internationale handelsroute (Hessenweg) is zeldzamer en wordt daarom hoger gewaardeerd dan een karrenspoorbundel die hoort bij een lokale route over de heide.

In bijlage 1 is per cultuurhistorisch element een korte verantwoording afgelegd voor de toegepaste waardering.

7.5 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 7.

Kaart 7 geeft voor alle aanwezige of herkenbare punt-, lijn- en vlakelementen een waardering. De waardering is af te lezen aan de volgende kleurcodes:

- 0-3 punten = laag = geel
- 4-7 punten = gemiddeld = licht geel
- 8-10 punten = hoog = licht rood
- 11-12 punten = zeer hoog = donker rood

Tabel

De cultuurhistorische waarderingkaart van elementen en objecten is net als kaart 6 gebaseerd op de eerder omschreven shapefiles: CWK_elementen_punt, CWK_elementen_lijn en CWK_elementen_vlak. Kaart 7 geeft alleen de punt-, lijn- en vlakelementen weer die aanwezig of herkenbaar zijn. Aanwezige elementen zijn nog goed zichtbaar in het landschap. Herkenbaar houdt in dat het element is aangetast, maar nog wel als relict zichtbaar is in het landschap. De hoogte van de waardering en de bijbehorende kleurstelling is gekoppeld aan de score in de kolom 'W-WAARDE' (zie hierboven). Voor de waardering is gebruik gemaakt van de volgende kolommen:

'W_KENMERKE' → score voor desbetreffende criteria

'W_ZELDZAAM' → score voor desbetreffende criteria

'W_GAAFHEID' → score voor desbetreffende criteria

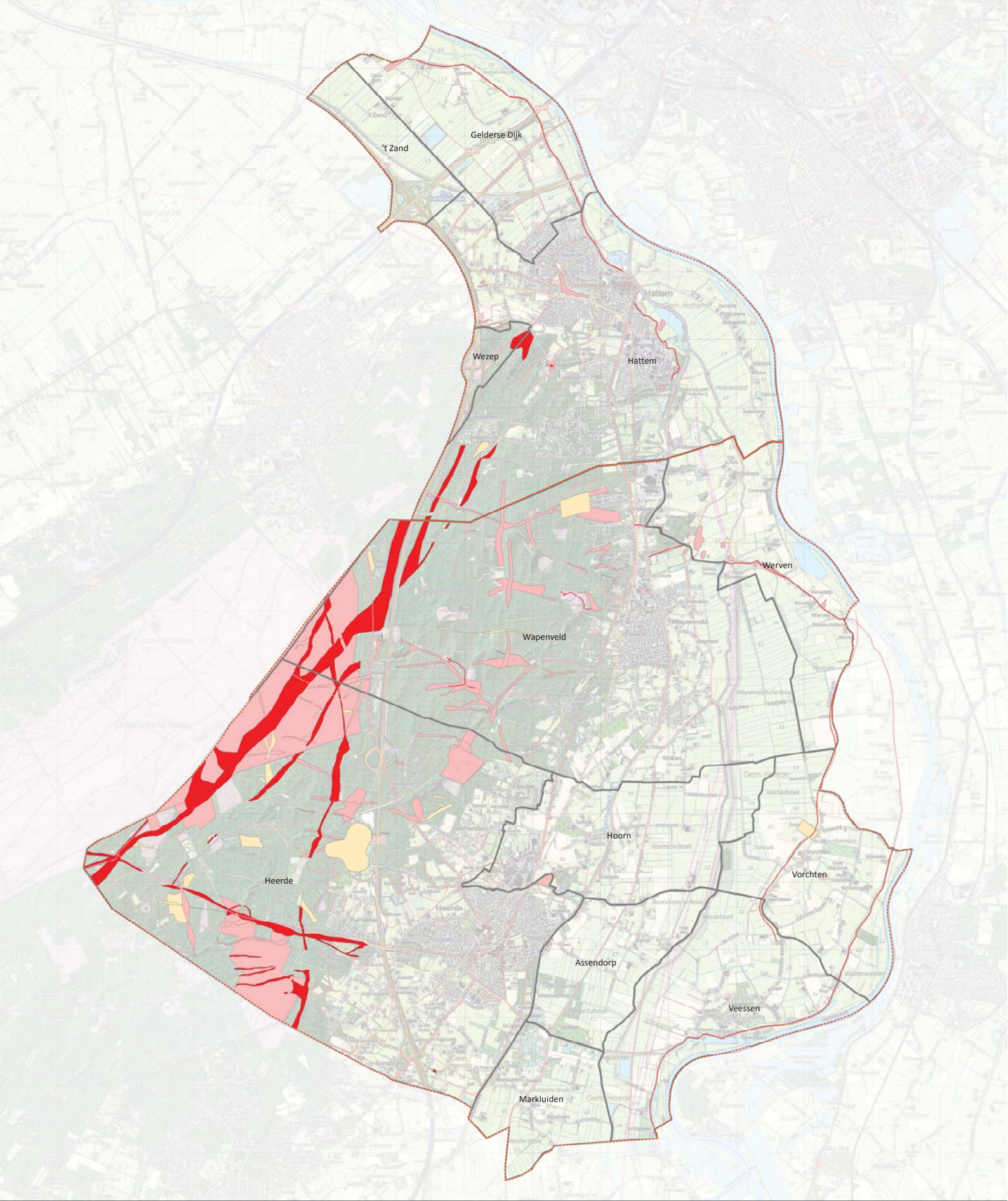
'W_ENSEMBLE' → score voor desbetreffende criteria

'W_WAARDE' → Totaalscore die de waardering bepaalt (laag/gemiddeld/hoog/zeer hoog).

In 1887 is tussen Apeldoorn en Hattem spoorlijn aangelegd die bekendheid verwierf onder de naam 'de Baronnenlijn'. In 1950 is het reizigersvervoer gestaakt en rond 1970 ook het goederenvervoer. De foto toont een bruggetje in het tracé over de Noordelijke Horsthoekerbeek. Aan de overzijde een oude houtwal die rondom een kamp lag.

H7: Waardering cultuurhistorische elementen - kaart 7

Waardering puntelementen

- Zeer hoog
- Hoog
- Gemiddeld

Waardering lijnelementen

- Zeer hoog
- Hoog
- Gemiddeld
- Laag

Waardering vlakelementen

- Zeer hoog
- Hoog
- Gemiddeld

Opdrachtinformatie

Begrenzing

- ▭ Gemeentegrenzen
- ▭ Dorpsgebieden

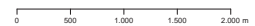
Schaal

1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal

Top10 / 1:50.000
(J.W. van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

8. Waardering van landschapstypen en recente landschappen - kaart 8 en 9

8.1 Inleiding

Naast de waardering van cultuurhistorische elementen is het voor beleidsbepalers ook van belang om de waarde van de afzonderlijke landschapstypen te kennen. Aan de hand van de kaarten 2 en 3 is er al voorgesorteerd op de waardering. Per cultureel gebied is het dominante landschapstype weergegeven. Zodoende is een kaart ontstaan met meerdere deelgebieden per landschapstype. Door deze deelgebieden nu afzonderlijk van elkaar te waarderen wordt een kaartbeeld verkregen die zeer waardevol kan zijn voor beleidsbepalers. Zo kunnen er vrijblijvend keuzes gemaakt worden om bepaalde (laag scorende) gebieden te versterken of juist in te zetten op gebieden die al hoog scoren.

8.2 Waarderingsmethodiek landschapstypen

De verschillende landschappen (historische en recente) kunnen niet op dezelfde manier worden gewaardeerd als cultuurhistorische elementen. Er bestaat ook geen direct verband tussen beide eenheden. Cultuurhistorische elementen kunnen een onderdeel uitmaken van een bepaald landschapstype, maar dat is lang niet altijd het geval. Het verschilt sterk per landschapstype in hoeverre cultuurhistorische elementen zijn ontstaan die een directe relatie hebben met datzelfde landschapstype. Zo zijn er in het komlandschap per definitie maar weinig cultuurhistorische elementen aanwezig (hoofdzakelijk verkavelingsloten), terwijl het es- en kamlandschap veel meer elementen bevat (houtwallen, wegen, akkercomplexen etc.). Het zou dus onjuist zijn om op basis van het voorkomen van cultuurhistorische elementen landschapstypen te waarderen. Vandaar dat er een alternatieve waarderingsmethode is gehanteerd.

Voor de 'historische' landschapstypen vormde de koppeling tussen de culturele gebieden en de landschapstypen de eerste stap. Zodoende zijn de landschapstypen opgedeeld in gebieden die behoren tot een specifieke culturele identiteit van een dorp- of buurtschap en met een eigen specifiek gebruik (cultureel gebied). De tweede stap was het bepalen van de hoofdkenmerken voor ieder landschapstype. Deze hoofdkenmerken vormen de input voor de waarderingslag. Voor deze waardering vormt het landschap uit het midden van de negentiende eeuw het uitgangspunt. Het landschap uit deze periode is immers het eindproduct van een langdurig landschapsvormend proces dat aanving in de middeleeuwen. Daarnaast krijgen we pas vanaf het midden van de negentiende eeuw voor het eerst goed zicht op het landschap aan de hand van vlakdekkende historische topografische kaarten.

Vervolgens is aan de hand van een kaartanalyse gekeken in hoeverre de hoofdkenmerken van het landschap zijn aangetast of veranderd ten opzichte van de hedendaagse situatie. Veel verandering betekent een aantasting van het historisch gegroeide cultuurlandschap en dus een aantasting van de kenmerkendheid van het landschapstype. Een lage score dus. De hoofdkenmerken van een landschapstype worden vertaald naar karakteristieke structuren, patronen of zichtlijnen in het landschap die op de kaart herkenbaar zijn. Zoals gezegd is vervolgens gekeken naar een af- of toename van deze hoofdkenmerken.

De waarderingsmethodiek aan de hand van vier criteria voldoet niet voor de landschapstypen. Het is bijvoorbeeld lastig om 'kenmerkendheid' voor een landschapstype te definiëren. Ook de gaafheid van een landschap is lastig te bepalen. Eigenlijk zouden dan alle lijnelementen op de historische topografische kaart moeten worden ingetekend (sloten, houtwallen etc.) om vervolgens te bepalen hoeveel procent van deze structuren nog in het huidige landschap aanwezig is. Dergelijke methoden zijn niet realistisch, daarom is gekozen om op basis van de hoofdkenmerken het historische landschap te vergelijken met het hedendaagse.

Als laatste is per (historisch) landschapstype nog de provinciale/nationale uniciteit omschreven. Deze uniciteit is **niet** meegenomen in de waardering. De uniciteit kan echter wel een reden zijn om bij ruimtelijke ontwikkelingen in te zetten op een bepaald landschapstype.¹⁸ Bijvoorbeeld ter promotie van de gemeente.

8.3 Waardering historische landschapstypen

In deze paragraaf wordt per landschapstype kort stilgestaan bij de waardering. Per landschapstype worden nogmaals de hoofdkenmerken opgesomd. Vervolgens wordt een korte tekstuele beschrijving gegeven van de belangrijkste veranderingen binnen het landschapstype tussen 1850 en nu. Als laatste wordt de uniciteit beschreven. De uitkomsten van de waardering worden in bijlage 2 in een tabel weergegeven.

Es- en kamlandschap

Hoofdkenmerken

- Nederzettingsareaal
- Bewoning gecentreerd in buurtschapjes en dorpen, of individueel bij huiskampen.
- Fijnmazig verkaveld
- Besloten
- Spinnenwebstructuur van wegen
- Grootschalige akkercomplexen (enken/essen)
- Omwalde huiskampen/huisakkers

Algemene ontwikkeling

Na 1850 hebben er vooral binnen het es- en kamlandschap veel ruimtelijke ontwikkelingen plaatsgevonden. Het is deze zone waar nieuwe woonwijken zijn gebouwd, industrieterreinen zijn aangelegd of waar infrastructurele werken hebben gezorgd voor doorsnijdingen van historische structuren. Het is precies om deze reden dat dit landschapstype in zijn algemeenheid laag is gewaardeerd. Vaak zijn de grootschalige akkercomplexen aangetast, houtwallen rondom voormalige huiskampen verdwenen, landbouwpercelen zijn samengevoegd tot grotere eenheden en het karakteristieke spinnenwebstructuur van wegen en zandpaden is gerationaliseerd. Slechts de culturele gebieden 'De Langenberg' en 'Molecaten' zijn vooral vanwege de nog aanwezige karakteristieke omwalde kampen hoog gewaardeerd. Het is wel van belang om te beseffen dat het om gemiddelde scores gaat. Zo kunnen bepaalde delen van een cultureel gebied laag scoren, terwijl andere delen van hetzelfde gebied hoog tot zeer hoog zouden scoren (bv. Hoorn of de Wapenveldse Enk). Een gemiddeld gewaardeerd gebied kan dus nog wel 'pareltjes' bevatten waar de landschappelijke structuren uitermate goed bewaard zijn gebleven.

Uniciteit

Het es- en kamlandschap (met essen/enken en huiskampen) komt vrijwel overal voor in het Nederlandse zandgebied. Natuurlijk kent ieder gebied zijn eigen karakteristieken, maar zeldzaam zijn de kampongingningen niet. Ook binnen Europa vormen de kampongingningen met de bijbehorende essen geen zeldzaam fenomeen.

---

¹⁸ De volgende publicaties zijn gebruikt om de uniciteit te bepalen: Schaminee, Dirx & Janssen, 2010; Farjon *et al.*, 2001.

Heidelandschap

Hoofdkenmerken

Openheid
Hoogteverschil (micro- en macroniveau)
Vergezichten
Geen afgebakende eigendomsgrenzen (verkaveling)
Eindeloze heidevegetaties

Algemene ontwikkeling

Grote delen van het heidelandschap zijn omgezet in bos. Hierdoor is één van de hoofdkenmerken van het oorspronkelijke landschapstype verdwenen: de openheid. Met de verkoop van de domeingronden aan de gemeente kwamen de uitgestrekte heidegronden al snel toe aan particuliere eigenaren. Daarmee raakten de voormalige heideterreinen qua grondbezitsverhoudingen meer en meer versnipperd. Het hoogteverschil is nog altijd aanwezig, maar door de bebossing lang niet altijd goed zichtbaar. Wel dient opgemerkt te worden dat de cultuurhistorische elementen binnen dit landschapstype goed bewaard zijn gebleven door het eeuwenlange extensieve gebruik van het gebied.

De waardering van de heidegebieden valt laag uit doordat zo'n 90% van het oorspronkelijke heidegebied bebost is. Alleen De Dellen en de Heerderse Heide scoren gemiddeld, omdat hier nog een aantal heideterrein liggen die sinds 1800 nooit bebost zijn geraakt (zie kaart 6).

Uniciteit

Het heidelandschap is voor Veluwe begrippen niet zeldzaam. Ook landelijk gezien komen nog vrij veel heideterrein voor. Europees gezien is dit landschapstype wel zeldzamer, vooral de nog actieve zandverstuivingen, zoals het Wapenveldse zand ooit was, zijn voor Europese begrippen zeer zeldzaam. Aangezien het heidelandschap hoofdzakelijk is bebost scoort het landschapstype op Europees niveau niet hoog (de nog bestaande heideterreintjes daarentegen wel).

Komlandschap

Hoofdkenmerken

Openheid
Fijnmazige rechthoekige of vierkante verkavelingsblokken
Sloten als perceelgrenzen (verkaveling) zonder walbegroeiing.
Lijnvormige, rechte doorsnijdingen (weteringen)
Eindeloze, natte gras- en hooilanden

Algemene ontwikkeling

Het komlandschap heeft een geheel andere ontwikkeling doorgemaakt. In 1850 was het een agrarisch landschap en dat is het tegenwoordig nog steeds. Het natte land is nog steeds hoofdzakelijk in gebruik als grasland. Samen met de openheid vormen de slootpatronen binnen dit landschap de belangrijkste hoofdkenmerken. Door ruilverkaveling, schaalvergroting en intensivering van de landbouw hebben er wel wijzigingen plaatsgevonden binnen het historische verkavelingspatroon. Desondanks zijn vaak de hoofdstructuren van het verkavelingspatroon bewaard gebleven. De komlandschappen scoren daarom al snel gemiddeld, hoog of zelfs zeer hoog. Recent is dit patroon in een aantal culturele gebieden doorbroken door de aanleg van de hoogwatergeul. De aanleg van de twee dijken hebben bestaande verkavelingslijnen doorsneden en ook de openheid van het gebied is in ernstige matige aangetast. Vandaar dat al deze gebieden laag scoren.

Uniciteit

Nederland ligt in het deltagebied van de Rijn en Maas. Het zal daarom geen verassing zijn dat het rivierenlandschap met zijn komgronden nationaal gezien geen zeldzaam verschijnsel is. Op Europees niveau ligt dit anders. Het rivierenlandschap, en met name de overstromende delta, is daarin veel zeldzamer. Vandaar dat het komlandschap als zeldzaam tot zeer zeldzaam opgevat mag worden.

Oeverwallandschap

Hoofdkenmerken

Begroeide eilanden in grootse open ruimtes (begroeid in de zin van boomgaarden, bomenrijen).

Nederzettingsareaal

Bewoning verspreidt over de oeverwal: dunne oeverwal – bewoningslint; brede oeverwal – verspreid liggende bewoning.

Micro-reliëf van de oeverwal

Verkaveling afgestemd op het natuurlijke reliëf

Structuurloos wegenpatroon, vaak ook (dijk)wegen langs randen van oeverwal

Ijseldijk is gezichtsbepalend

Algemene ontwikkeling

Het overgrote deel van het landareaal op de oeverwallen heeft net als vroeger nog steeds een agrarische functie. Op de oeverwallen zien we nog steeds de akkers liggen en vooral rond Veessen en Vorchten wordt nog aan fruitteelt gedaan. Ook hier heeft de doorgaande intensiveringsslag van de landbouw en akkerbouw ervoor gezorgd dat er schaalvergroting is opgetreden. Toch zijn op veel plaatsen de belangrijkste weg- en verkavelingsstructuren nog zeer goed zichtbaar. Gemiddeld genomen scoren deze landschapstypen dan ook relatief hoog. Alleen in de omgeving van Hattem hebben stadsuitbreiding, de spoorlijn en de A-28 gezorgd voor een aantasting van de oorspronkelijke structuur en de bijbehorende zichtlijnen. Een soortgelijk effect heeft de aanleg van de hoogwatergeul gehad voor diverse culturele gebieden. De Veesser Enk had gezien het intacte weg- en bewoningspatroon zeer hoog gescoord, maar is nu afgewaardeerd naar 'hoog'.

Uniciteit

Voor dit landschapstype geldt hetzelfde als voor het komlandschap. Nationaal gezien is het oeverwallandschap niet zeldzaam, maar op Europees niveau mag het beschouwd worden als zeldzaam tot zeer zeldzaam.

Uiterwaardlandschap

Hoofdkenmerken

Openheid

Natuurlijk reliëf (nevengeulen, oeverwalvorming)

Vrijwel geen verkavelingspatronen aanwezig

Landschapsdynamiek (herhaaldelijke afzetting kleilagen)

Algemene ontwikkelingen

Het uiterwaardlandschap is het landschap waarin zich de minste ontwikkelingen hebben voltrokken. De uiterwaarden lagen buitendijks en vormden een natuurlijke overstromingszone. Vanuit een natuurlijk oogpunt is dit juist het landschapstype dat de hoogste dynamiek kent. Doordat zich maar weinig ontwikkelingen hebben voorgedaan in het uiterwaardengebied scoren ze veelal hoog. Daar waar de mens heeft ingegrepen scoren ze gemiddeld. Ondanks het unieke karakter scoort de Hoenwaard 'hoog' in plaats van 'zeer hoog', omdat hier in de twintigste eeuw nog belangrijke veranderingen hebben plaatsgevonden (verkaveling en bebouwing).

Uniciteit

Voor dit landschapstype geldt hetzelfde als voor het komlandschap en het oeverwallandschap. Nationaal gezien is het niet zeldzaam, maar op Europees niveau mag het beschouwd worden als zeldzaam tot zeer zeldzaam.

Veenontginningslandschap

Hoofdkenmerken

Openheid

Opstreckende verkaveling

Wegen en weteringen liggen dwars (loodrecht) op de verkaveling

Bewoning vindt plaats binnen de opstrek (oorspronkelijk één boerderij per opstrek)

Sloten als perceelgrens (zonder begroeiing)

Van oudsher natte gras- en hooilanden met her en der petgaten (turfwinning).

Algemene ontwikkelingen

De belangrijkste ontwikkeling in veenontginningslandschappen is de schaalvergroting in de landbouw. Verschillende langwerpige kavels zijn vaak samengevoegd tot één veel bredere opstreckende kavel. Wat dat betreft is de verkavelingsstructuur in 't Zand en het Hattemerbroek relatief goed bewaard gebleven. De aanleg van de A-28 en de A-50 maken het dat het landschap gemiddeld scoort in plaats van hoog/zeer hoog.

Uniciteit

Veenontginningslandschappen zijn in Nederland niet uniek te noemen. Meer dan een vierde deel van het Nederlandse landschap is op deze verkaveld. Ook het landschap van Kamperveen, Oosterwolde of Oldebroek mag bijvoorbeeld tot hetzelfde landschapstype worden gerekend. In Europa zijn veenontginningslandschap echter uniek en uiterst zeldzaam. De veenontginning is een Nederlands uitvinding die in de middeleeuwen op beperkte schaal (door Nederlanders) in het buitenland is toegepast.

Laaggelegen Es- en Kamlandschap

Hoofdkenmerken

Het laaggelegen es- en kamlandschap kan gezien worden als een restcategorie met 'nat, laag en veenachtig' als gemeenschappelijke deler. Omdat de landschappen elk een geheel eigen ontwikkeling hebben doorgemaakt worden er geen typische hoofdkenmerken onderscheiden. De waardering is gebaseerd op basis van de veranderingen in de structuurlijnen binnen de drie culturele gebieden.

>>

In 1570 heeft kaartenmaker Wittenroos een kaart gefabriceerd de scheiding tussen het Gelderse vorstendom en het Utrechtse Oversticht. De kaart gaat van de Geldersche Kolk in zuidoostelijke richting via de Geldersche Dijk en Lippenbuurt helemaal tot aan de stad Hattem en toont zowel de uiterwaarden als een deel van de oeverwal.

De zeer grote kaart is opgedeeld in meerdere detailkaarten, de weergave hiernaast is een detail van het voormalige convent 'Claere Waeter' waarbij ook een molen en het voormalige Caeten en het Caeterveer te zien zijn (Gelders Archief, toegang 0124, inv. nr. 4485-0004).

Dese Ginte

Die Stadt van Sikol

Die Gint

Die Boschster

Die Bische

Casterge voor.

702 -

Van gartem omer Gespelt goet

Cartou

Weylant

D'eygenemen Van mom

A T M

D'eygenemen Van mom.

Stokenberch-Coments

Diwelck dijk ombroft voor ende ach fiske goet yelogen bygen Cartou.

C

Wacht Geoch Spijk Coments goet

Coments goet

Die

Die pieters kinderen

Coments goet

R R

Coments goet

D'eygenemen Van

Coment Van Claere Wacten

Die moelen Kaupkens Coments goet

Coments goet

Die

Wacht

Algemene ontwikkeling

Het culturele gebied 'Het Veen' was een zeer kleinschalige agrarisch cultuurlandschap waarin ook de sprengbeken voor een belangrijke landschappelijke structuur hebben gezorgd. Opvallend is dat het gebied al (of nog) in de achttiende eeuw bebossing kende. Plaatselijk zijn deze structuren zeer goed bewaard gebleven, maar vanwege de uitbreiding van Heerde en de aanleg van de A-50 scoort het gebied 'gemiddeld'. De overige twee gebieden (Monikkenbos en het Veen in Hattem) zijn zeer sterk veranderd en hebben een lage waardering gekregen. Onder andere door de aanleg van een sportcomplex, een afwateringskanaal, industrieterreinen en een golfveld.

Uniciteit

Aangezien het om een restcategorie gaat, die overigens al sterk is aangetast, worden er geen afzonderlijke uitspraken gedaan over de uniciteit van het beekdal- en/of broeklandschap.

Stad

Hoofdkenmerken

Besloten

Grens tussen stad – platteland (gracht/vestingmuur)

Huis aan huis bebouwing

Algemene ontwikkeling

De stadskern van Hattem is zeer goed bewaard gebleven. Structuurlijnen van het straten- en grachtpatroon zijn nog steeds aanwezig. Daarnaast bevat de stadskern erg veel rijks- en gemeentelijke monumenten en zijn de stadspoort en zelfs delen van de stadsmuur bewaard gebleven. Reden temeer om de stad Hattem als zeer hoog te waarderen.

Uniciteit

De stad Hattem wordt niet beschouwd als een landschapstype en daarom zal de uniciteit hier niet verder besproken worden.

Tabel

Hoewel de waarderingsmethodieken verschillen zijn vanwege de eenduidigheid de kaarten uit hoofdstuk 7 en 8 hetzelfde opgebouwd. Zowel bij de waardering van de historische landschappen en de recente landschappen zijn de categorieën zeer hoog, hoog, gemiddeld en laag aangehouden. De categorieën hebben dezelfde kleurstelling meegekregen als de waarderingskaarten in hoofdstuk 7 (donker rood, licht rood, licht geel en geel).

'I_WAARDE' → Per gebied is hier een score van laag/gemiddeld/hoog of zeer hoog toegekend.

8.4 Waardering recente landschapstypen

Net als de historische landschappen is bij de waardering van de recente landschappen gekeken naar de hoofdkenmerken van de landschapstypen. Recente landschappen zijn echter veel minder algemeen en kunnen per regio of gebied sterk verschillen. Hierdoor kunnen binnen een recent landschapstype (bv. landgoederenzone) geen duidelijke en algemene hoofdkenmerken worden onderscheiden. Dit maakt het onmogelijk om op basis van hoofdkenmerken de gaafheid van de recente landschappen te bepalen. Binnen het kader van de opdracht is het evenmin mogelijk specifieke gebieden afzonderlijk te beoordelen. Dan zou iedere heideontginning bijvoorbeeld afzonderlijk in het veld bezocht moeten worden. Dit is binnen de opgave niet haalbaar. Vandaar dat ervoor is gekozen om ieder recent landschapstype afzonderlijk te waarderen op basis van meer algemene kenmerken. De verantwoording van deze waardering wordt in de onderstaande tekst gegeven. In bijlage 3 is de waarderingstabel van de recente landschappen terug te vinden.

Landgoederenlandschap

Eerste landgoederenzone

De landgoederen Molecaten, Vosbergen en Bonenburg zijn als complex stuk voor stuk rijksmonumenten.¹⁹ Ieder landgoed heeft afzonderlijke kwaliteiten en elk landgoed heeft zijn eigen historische gelaagdheid. Omdat de meest karakteristieke elementen nog aanwezig zijn (landhuis, tuin en landgoedaanleg) en omdat de landgoederen als rijksmonument zijn gewaardeerd, hebben ze elk een zeer hoge waardering gekregen. Het landgoed Borchgrave is ooit veel omvangrijker geweest. Tegenwoordig behoort allen het landhuis met het direct aangrenzende erf tot het landgoed. Hoewel het landhuis met het erf een zeer hoge waardering heeft (rijksmonument) is een deel van het bezit en de historische parkaanleg verloren gegaan.²⁰ Vandaar dat het landgoed een hoge waardering heeft gekregen. Het voormalige landgoed Hulsbergen is nog meer aan versplintering onderhevig geweest. Daarnaast heeft het landgoed veel minder karakteristieke elementen gekend (laanaanleg/lusttuinen/landhuis). Het landgoed is daarom als gemiddeld beoordeeld. Van het landgoed Eikelenburg is tegenwoordig niks meer terug te vinden. Het complex is daarom als laag gewaardeerd.

Tweede landgoederenzone

De landgoederen die behoren tot de tweede landgoederenzone zijn geheel anders van karakter. Vooral de landgoederen die zijn aangelegd in het heidelandchap. Het zijn veel landgoederen die een actieve hand hebben gehad in de ontginning van de heide (bos en landbouw). Uiteraard wel met een fraaie kern die bestaat uit een landhuis, lusttuinen en laanstructuren. Vanwege de intactheid van het aangelegde landschap (landhuis, lanen, tuin en wei- en akkercomplexen) hebben de landgoederen Flip Hul, Petrea Jacoba Hoeve (thans Zwolsche Bos, Polberg en Winfried) en De Dellen een zeer hoge waardering gekregen.²¹ De hoofdstructuur van landgoed Buitenzorg/Clara State (thans Groot Stokkert, Maxiesbergen, Dreef en Zwolsche Bos) is zodanig aangetast dat het complex als geheel de waardering hoog heeft gekregen. Landgoed Oldenbelt aan de Kerkdijk is wat qua ligging een buitenbeentje. De kern van het erf scoort zeer hoog, maar buiten deze kern is het landschap totaal op de schop gegaan.²² Vandaar dat het landgoed de waardering hoog heeft meegekregen.

---

¹⁹ Complex Molencaten (rijksmonument nummer: 530468), complex Vosbergen (rijksmonument nummer: 46757), complex Bonenburg (rijksmonument nummer: 515271).

²⁰ Complex Borchgrave (rijksmonument nummer: 520200).

²¹ Horst, 2015; Horst 2014, 82-86; Rondeboom, 2003; Gemeentelijke monumenten Landgoed Winfried en Landgoed De Polberg (redengevende beschrijvingen).

²² Gemeentelijk monument Kerkdijk 17 (redengevende beschrijving).

Heideontginning

De heideontginningen hebben tot een transformatie van de stuwwal geleid. Eindeloze heidevelden zijn binnen een kort tijdbestek omgezet in omvangrijke naaldbossen. Het is niet mogelijk gebleken om de afzonderlijke heideontginning te waarderen op hun intrinsieke waarde. Daarbij zou oog moeten zijn voor de primaire bosaanplant in combinatie met bijvoorbeeld de bospaden die destijds zijn aangelegd. Vervolgens zouden de bosopstanden geïnventariseerd dienen te worden om te kijken in hoeverre de oorspronkelijke bosopstanden nog voorkomen. Voor deze aanpak was in dit kader geen ruimte. Vandaar dat de heideontginningen zijn gewaardeerd op basis van de ouderdom. Dus hoe ouder de bosopstand hoe hoger de waardering. Het kan dus wel voorkomen dat de oude bosopstand inmiddels is gekapt of sterk is verjongd.

Op basis van historische kaarten is gekeken wanneer de bossen zijn aangeplant en of er sindsdien een continue bosbegroeiing is geweest. De waardering is daarbij als volgt bepaald:

Zeer hoog	:	Bosaanplant tussen 1810 – 1903
Hoog	:	Bosaanplant tussen 1903 – 1917
Gemiddeld	:	Bosaanplant tussen 1917 – 1936
Laag	:	Bosaanplant tussen 1936 – heden

Ruilverkaveling

Het ruilverkavelingslandschap is laag gewaardeerd. De oorzaak hiervan is de aanleg van de hoogwatergeul. Met de aanleg van de nieuwe dijken en aanpassingen van de infrastructuur is het karakter van het ruilverkavelingslandschap zodanig aangetast dat het een lage waardering krijgt.

Agrarische herontwikkeling Hoenwaard

De agrarische herontwikkeling Hoenwaard toont een prachtige gelaagdheid. In de Hoenwaard zijn de vormingsprocessen van het natuurlijke landschap perfect af te lezen (hoge oeverwal). Ook de hoofdkenmerken van het historische landschap zijn goed bewaard gebleven. En als laatste zijn ook de hoofdkenmerken van het herverkavelingslandschap nog geheel intact aanwezig (bewoning op de oeverwal en de slootpatronen). Deze aspecten zorgen ervoor dat het herverkavelingslandschap hoog gewaardeerd is.

Hoogwatergeul Veessen – Wapenveld

Het landschap van de hoogwatergeul is nog te pril om te waarderen. Nu alle werkzaamheden zijn in 2017 zijn afgerond, heeft het landschap tijd nodig om zich 'te wortelen'. Zo moet de nieuw aangelegde natuur zich bijvoorbeeld nog ontwikkelen. Daarbij zou het landschap nu per definitie laag scoren omdat het bestaande historische landschap sterk is aangetast. Op den duur zou dit beeld kunnen veranderen zoals dat ook bij het ruilverkavelingslandschap is gebeurd. De hoogwatergeul Veessen – Wapenveld zou dan in de toekomst in het bredere perspectief van Ruimte voor de Rivier projecten moeten worden gewaardeerd.

8.5 Opbouw van de kaart en tabel - kaart 8 en 9

Hoewel de waarderingsmethodieken verschillen zijn vanwege de eenduidigheid de kaarten uit hoofdstuk 7 en 8 hetzelfde opgebouwd. Zowel bij de waardering van de historische landschappen en de recente landschappen zijn de categorieën zeer hoog, hoog, gemiddeld en laag aangehouden. De categorieën hebben dezelfde kleurstelling meegekregen als de waarderingskaarten in hoofdstuk 7 (donker rood, licht rood, licht geel en geel).

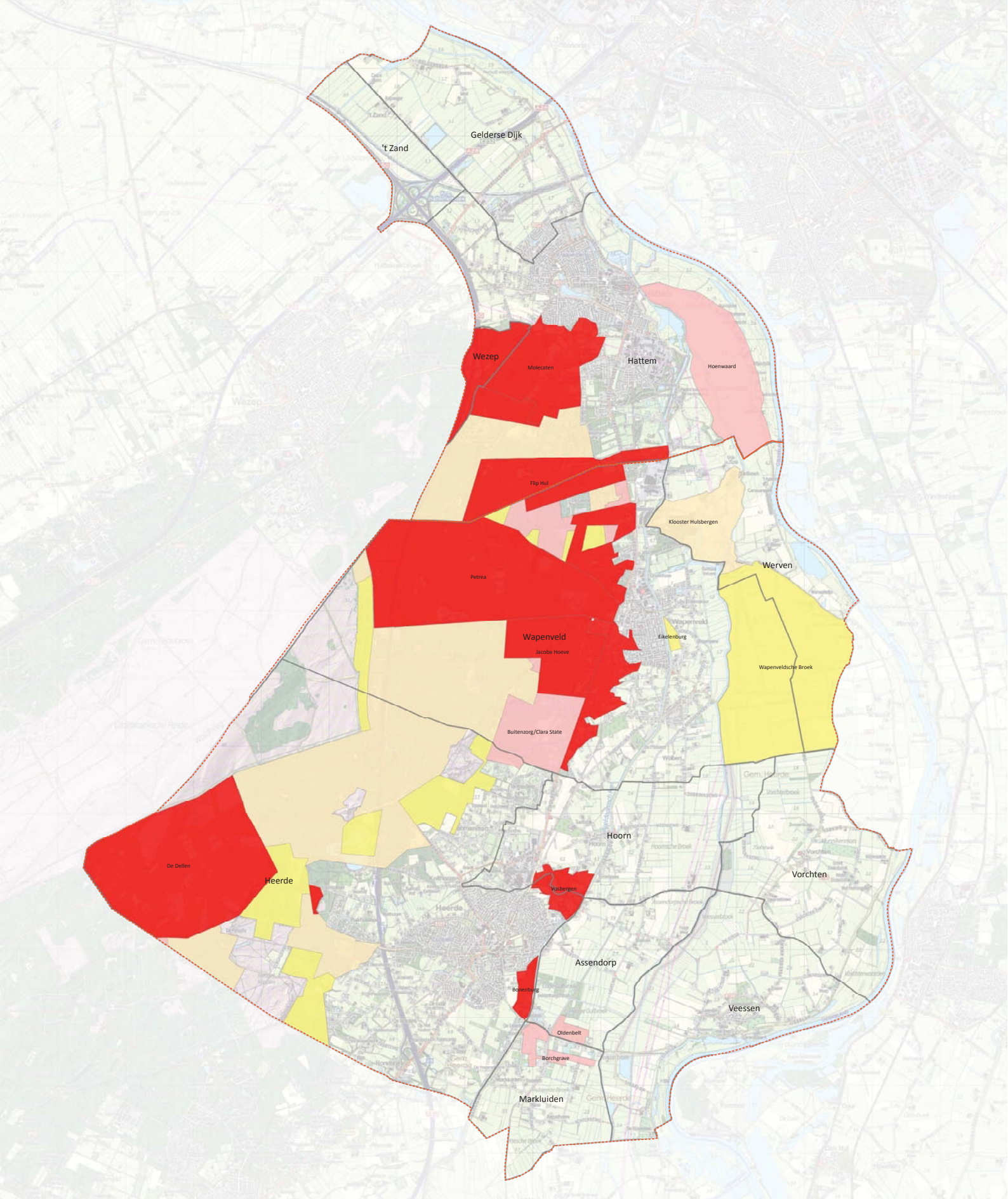
Tabel

Zie voor de opbouw en structuur van de tabel bijlage 3. De Kaart is gebaseerd op de kolom 'l-Waardering'.

'l_WAARDE' → Per gebied is hier een score van laag/gemiddeld/hoog of zeer hoog toegekend.

Karakteristiek voor de gemeente Heerde en Hattem zijn de vele beken. Op de foto de Heerderbeek op het landgoed Vosbergen.

H8: Waardering recente landschappen - kaart 9

- Zeer hoog
- Hoog
- Gemiddeld
- Laag

Opdrachtinformatie

Begrenzing

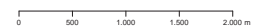
- Gemeentegrenzen
- Dorpsgebieden

Schaal
1:25.000 op A1-formaat

Bronmateriaal

Top10 / 1:50.000
(J.W. van Aalst, www.opentopo.nl).

Cartograaf
Dennis Worst
Cultuurland Advies, 2017.

9. Gebruik van de kaarten & aanbevelingen

9.1 Gebruik van de kaarten

Naar aanleiding van de Modernisering Monumentenwet (MoMo) is per 1 januari 2012 het Besluit ruimtelijke ordening (Bro) gewijzigd. In het Bro is de verplichting opgenomen om in de ruimtelijke ordening rekening te houden met cultuurhistorische monumenten en dat cultuurhistorische waarden moeten worden meegewogen in ruimtelijke plannen. Een Cultuurhistorische Waardenkaart vormt een bruikbaar instrument om hier invulling aan te geven.

De kaarten 1 t/m 6 zijn informatieve kaarten die informatie bieden over landschapstypen en het voorkomen van cultuurhistorische elementen. Doordat de kaarten geïmplementeerd worden in de gemeentelijke GIS-systemen zijn de kaarten in het kader van ruimtelijke plannen direct raadpleegbaar. Zowel de gemeente als andere initiatiefnemers kunnen hier hun voordeel mee doen.

De kaarten 7 t/m 9 geven een waardering aan landschapstypen en afzonderlijke cultuurhistorische elementen of objecten. Iedere gemeente is er vrij in of deze waardering binnen het gemeentelijke beleid wordt geïmplementeerd. De waarderingskaarten zijn vooral van belang om landschapstypen en elementen tegen elkaar af te wegen. Ieder landschap of cultuurhistorisch element heeft zijn waarde, maar niet alles is even waardevol. Deze waarderingsslag kan daarom ook dienen als inspiratiekader voor de gemeente door bijvoorbeeld in te zetten op de versterking van bepaalde hoog gewaardeerde landschapstypen of juist op specifieke thema's zoals bijvoorbeeld de sprengbeken.

Als laatste kan het product gebruikt worden bij de ontwikkeling van gemeentelijke beleidsplannen, helemaal nu de Omgevingswet voor de deur staat. Het kaartenpallet uit de 'Cultuurhistorische Waardenkaart Heerde en Hattem' zou inspiratie bieden voor de Omgevingsvisie. Om tot een degelijke Omgevingsvisie te komen is het goed om te weten waar je als gemeente vandaan komt. Wat is het landschappelijke verhaal en wat is je gemeentelijke identiteit? Kortom, wat is je DNA? De opdeling in culturele gebieden, historische landschapstypen en/of recente landschapstypen zou een handvat kunnen bieden om te komen tot een dergelijk verhaal. Helemaal wanneer bewoners bij dit proces worden betrokken om de belangrijkste historische en tegenwoordige waarden verder in te kleuren.

9.2 Aanbevelingen

Gedurende het onderzoeksproces zijn er diverse belangwekkende elementen naar voren gekomen. Zeer interessante cultuurhistorische elementen waar tot dusver nog maar weinig aandacht voor is geweest. Of hoogwaardige historische landschapstypen die nog zeer gaaf van aard zijn. In deze paragraaf worden een aantal van deze zaken uitgelicht. Daarnaast worden er een aantal aanbevelingen gedaan hoe eventueel vervolgonderzoek zou kunnen meehelpen tot versterking van de cultuurhistorische identiteit van de gemeenten.

Pareltjes

De meeste cultuurhistorische 'parels' zijn bekend en vaak al in diverse onderzoeken beschreven. Denk bijvoorbeeld aan de historische binnenstad van Hattem, het Apeldoorns Kanaal, het sprengbekenstelsel of de eerste- en tweede landgoederenzone. Het is zaak blijvend aandacht aan deze structuren te schenken, zodat ze meegenomen kunnen worden in de promotie van de gemeenten. Wat nog veel minder aandacht heeft gehad zijn de zeer gave cultuurhistorische elementen. Het gaat hier om de historische routes over de heidegebieden die worden gekenmerkt door uitgesleten karrensporen en kenmerkende 'poorten' door reliëfrijke dekzandruggen. Hetzelfde geldt voor de regenwaterdalen en de droogdijken op de flanken van de stuwwallen. Veel van deze elementen hebben de tand des tijds zeer goed overleefd en liggen thans in beboste gebieden. Het zou interessant zijn om deze zaken bij een breder publiek onder de aandacht te brengen. Juist deze routes waren namelijk de middeleeuwse internationale snelwegen!

Nadere invulling van cultuurhistorische waarden

Met de cultuurhistorische waardenkaart zijn de meest belangwekkende cultuurhistorische thema's en landschapstypen benoemd. Het is een behulpzaam instrument dat veel inspiratie kan bieden voor gemeenten of andere partijen en/of instanties voor toekomstige ruimtelijke opgaven. Hieronder worden enkele suggesties gedaan op welke wijze de cultuurhistorische waardenkaart gebruikt kan worden voor nadere verdiepingsslagen.

- Verdiepingsslag landschapstypen
Vooralsnog zijn vooral de hoofdkenmerken van de landschapstypen omschreven. Door nader onderzoek zou hier een verdieping aan gegeven kunnen worden. In samenwerking met landschapsbeheer en lokale historische verenigingen kan bepaald worden wat de authentieke begroeiing is geweest, wat specifieke verkavelingsstructuren zijn of wat vanouds specifieke gebruiken zijn geweest die aan het specifieke landschapstype gekoppeld kunnen worden.
- Verdiepingsslag culturele gebieden
Er zou gekozen kunnen worden om zeer hoog tot hoog gewaardeerde culturele gebieden te ontwikkelen. Historische structuren en lijnen zouden daarbij als uitgangspunt kunnen dienen voor nieuwe ontwikkelingen.
- Verdiepingsslag cultuurhistorische thema's
In beide gemeenten komen zeer specifieke cultuurhistorische thema's voor. De landgoederenzone, het sprengbekenlandschap maar ook de ingesleten karrensporen die samenhangen met de middeleeuwse infrastructuur. Deze specifieke thema's zouden nader uitgewerkt kunnen worden om lokale ontwikkelingen te stimuleren en daarmee de gemeenten te promoten.²³

---

²³ Een goed voorbeeld vormt het onderzoek naar de Wapenveldse landgoederenzone: inventarisatie, visie en uitvoeringsprogramma (Horst 2015, Horst, 2016).

Literatuurlijst

- Bosch et al., (1976). *Heerde historisch gezien*. Heerde.
- Boshoven, E.H., E. Goossens, S.W. Jager & L.J. Keunen (2010). *Archeologische monumentenzorg in de gemeente Heerde*. RAAP-Rapport 2146.
- Cohen, K.M., E. Stouthamer, W.Z. Hoek, H.J.A. Berendsen & H.F.J. Kempen (2009). *Zand in Banen. Zanddiepte kaarten van het Rivierengebied en het IJsseldal in de provincies Gelderland en Overijssel*. Arnhem.
- Dalfsen, van, J. (2010²⁰¹⁵), *Gemeente Hattem. Archeologische Waarderingskaart Hattem*.
- Farjon, J.M.J., G.H.P. Dirx, A.J.M. Koomen, J.A.J. Vervloet & G.W. Lammers (2001). *Neder-landschap Internationaal. Bouwstenen voor een selectie van gebieden landschapsbehoud*. Wageningen, Alterra-rapport 358.
- Horst, M. (2016), *Aan de slag met de Wapenveldse landgoederenzone uit 1850-1950. Stap E en F: Landgoederenvisie en uitvoeringsprogramma*. Wapenveld.
- Horst, M. (2015), *Aan de slag met de Wapenveldse landgoederenzone uit 1850-1950. Stap A: Cultuurhistorische inventarisatie*. Wapenveld.
- Horst, M., N. Grupstra & J. Nitrau (2014). *Landschapsbiografie Wapenveld. Cultuurhistorie als inspiratiebron voor actuele ruimtelijke opgaven en vrijetijdseconomie*. Wapenveld.
- Horst, M., & T. Spek (2014). 'De landschapsbiografie. Hoe de mens het landschap heeft gevormd'. In: *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming. Methoden voor analyse en visievorming*, Wageningen, p. 103 – 125.
- Jas, J., F. Keverling Buisman & E. Storms-Smeets et al. (2013). *Kastelen in Gelderland*. Utrecht.
- Kater, E., B. Makaske & G.J. Maas (2012). *Morfodynamiek langs de grote rivieren. Inventarisatie van processen en evaluatie van maatregelen*. Directie Kennis en Innovatie van Economische Zaken, rapport nr. 2012/OBN154-RI, Den Haag.
- Leur, van, W.J., & G.G.L. Steur (1955). *Een bodemkartering van de gemeente Epe en een bodemkundige verkenning van een deel van de gemeente Heerde*. De bodemkartering van Nederland, deel XVI, 's-Gravenhage.
- Makaske, B., G.J. Maas & D.G. van Smeerdijk (2008). 'The age and origin of the Gelderse IJssel'. In: *Geologie en mijnbouw 87, nr. 4*. Wageningen, p. 323-337.
- Prins, R., (2003). *Huis Molecaten*. Zwolle.
- Rondeboom, L., (2003). *En oase in het Heerderdal. De geschiedenis van landgoed De Dellen (1803-2003)*. Kampen.
- Schaminee, J.H.J., G.H.P. Dirx & J.A.M. Janssen (2010). *Grenzeloze natuur: de internationale betekenis van Nederland voor soorten, ecosystemen en landschappen*. Wageningen.
- Spek, T. (2006). 'De landschappen rondom Hattem. Ontstaan en opbouw van het reliëf, de bodemgesteldheid en de natuurlijke waterhuishouding. In: *In eenen aangenamen oord... Een bundel opstellen bij 700 jaar Hattems stadsrecht*. Kampen.
- Spek, T., F.D. Zeiler & E. Raap (1996). *Van de Hunnepe tot de Zee. De Geschiedenis van het Waterschap Salland*. Kampen.
- STIBOKA (1979). *Bodemkaart van Nederland. Toelichting bij de kaartbladen 33 West Apeldoorn en 33 Oost Apeldoorn*. Wageningen.
- STIBOKA (1966). *Bodemkaart van Nederland. Toelichting bij kaartblad 27 Oost Hattem*. Wageningen.
- Worst, D. (2018). *De IJssel vormt. Inventarisatie van oude IJsselmeanders, nevengeulen, oeverwallen en kronkelwaarden als inspiratie voor behoud en ontwikkeling*. Wapenveld.

Bijlage 1 Waardering van cultuurhistorische punt-, lijn- en vlakelementen

De nog bestaande cultuurhistorische objecten zijn elk afzonderlijk gewaardeerd op basis van de waarderingsmethodiek die is omschreven in paragraaf 7.4. Ieder cultuurhistorisch object scoort op basis van een viertal criteria een x aantal punten. Op basis van deze totaalscore wordt de waardering van het element bepaald. In deze bijlage wordt een toelichting gegeven op deze waardering. Dit geschied per legendeenheid voor de punt-, lijn- en vlakelementen. In de afzonderlijke GIS-bestanden van de punt-, lijn- en vlakelementen zijn de individuele scores uit de tabel af te lezen.

Criteria voor cultuurhistorische elementwaardering

- Kenmerkendheid: de mate waarin een cultuurhistorisch element kenmerkend is geweest voor de genese (wordingsgeschiedenis) van het landschap. De kenmerkendheid van een element wordt bepaald op provinciaal/landelijk niveau.
- Zeldzaamheid: mate van voorkomen op provinciaal of nationaal niveau.
- Ensemblewaarde: mate waarin een cultuurhistorisch element voorkomt in samenhang met soortgelijke objecten of landschappelijke structuren die een functionele samenhang kennen (bv. karrensporen, zandpaden, reliëf, heideterrein).
- Gaafheid: mate van intactheid van het cultuurhistorisch element.

Puntelementen

Poort:

Vooraf in het Laat-Weichselien is er in de vorm van dekzandruggen veel micro-reliëf gevormd in het stuwwallandschap. Doordat deze dekzandruggen haaks op het reliëf van de stuwwal lagen was het onontkoombaar dat de middeleeuwse reiziger deze ruggen moest passeren met paard en wagen. Dergelijke verkeersbewegingen hadden erosie tot gevolg en vooral daar waar veel verkeer langsging vormden zich diep ingesneden doorbrekingen van de dekzandruggen. Deze karakteristieke doorsnijdingen zijn aangeduid met de term poort.

Kenmerkendheid: poorten zijn verwant aan het zandlandschap en dan vooral aan landschappen waarin veel micro-reliëf in de vorm van lange linten is te vinden. Op de Veluwe stuwwal zijn veel van dergelijke structuren ontstaan (de Klippen). Het voorkomen van poorten op de Veluwe is gelieerd aan het landschapstype en tevens zeer typerend voor de genese van het heidelandschap. Score: 3.

Zeldzaamheid: kijken we naar het Veluwe heidelandschap dan zijn de poorten eerder regel dan uitzondering. Ze komen veelvuldig voor en zijn daarmee allerminst zeldzaam. Een poort krijgt dus een lage criteria voor het criteria zeldzaamheid. Score: 1.

Gaafheid: de gaafheid van een poort is bepaald op basis van het aanwezige reliëf. Is de insnijding nog duidelijk zichtbaar? Zijn er later nog weer verharde wegen door de poort aangelegd? Een poort die diep is ingesneden en nog duidelijk herkenbare karrensporen herbergt scoort hoog. Een poort waardoor nu een asfaltweg gaat of waarvan de insnijding niet duidelijk meer zichtbaar is zal laag scoren.

Ensemble: de ensemblewaarde van een poort wordt bepaald op basis van het voorkomen van de aanwezigheid van karrenspoorbundels die naar de poort toelopen, idem voor latere zandpaden en door het reliëf van de dekzandrug waardoor de poort voert. Wanneer een nog zichtbaar karrenspoorbundel door een diep ingesneden poort in een hoge dekzandrug voert dan levert dit een hoge ensemblewaarde op.

Lijnelementen

Oude IJsselgeul:

Een oude IJsselgeul is in feite een oude stroomgeul van de IJssel. Vooral in de periode toen de IJssel nog vrijelijk door het landschap stroomde verlegde de rivier van tijd tot tijd zijn loop. Soms door een actief meanderingproces (erosie van de buitenbocht), maar in andere gevallen werd door processen van erosie en afzettingen nieuwe stroomgeulen gezocht. Zo hebben er een aantal stroomgeulen gelegen in het gebied tussen Veessen - Vorchten - Marle en Werven. Eén van deze oude stroomgeulen heeft hoogstwaarschijnlijk de grondslag gevormd voor de opvallende loop van de provinciegrens tussen Gelderland en Overijssel bij Marle. Opmerkelijk is dat Vorchten ooit pal aan de oostelijke kant van de IJssel heeft gelegen, terwijl de stroombedding tegenwoordig op bijna twee kilometer afstand ligt.

Kenmerkendheid: oude geulen (nevengeulen) horen thuis in het rivierenlandschap. Ze zijn dan ook zeer karakteristiek en scoren daarom hoog. Score: 3.

Zeldzaamheid: in het kom- of uiterwaardenlandschap komt het niet vaak voor dat er oudere IJsselgeulen nog zichtbaar in het landschap aanwezig zijn. Dikwijls zijn de geulen bedekt door dikke lagen sediment en zijn ze alleen in de diepere ondergrond zichtbaar. Dit maakt het dat zichtbare oude geulen zeer zeldzaam zijn. Score: 3.

Gaafheid: er is in het onderzoeksgebied nog maar één oude geul ook daadwerkelijk zichtbaar in het landschap. Vooral op basis van het reliëf (AHN2) is de geul over een grote afstand goed te volgen. Vandaar dat de geul hoog scoort. Score: 2.

Ensemble: langs de geul lopen wegen en aan de ene zijde van de geul ligt niet toevallig een oud kasteelterrein terwijl het dorpje Vorchten met de middeleeuwse kerk aan de overzijde ligt. Het tekent de strategische positie langs de voormalige stroombedding van de IJssel en vandaar dat de geul ook hoog scoort voor ensemblewaarde. Score: 3.

Sprengenbeek:

Een spreng, sprang of sprengenbeek is een door mens gegraven of verlegde beek die wordt gevoed door een aangegraven bron waardoor onder druk staand grondwater aan de oppervlakte wordt gebracht (de sprengkop). Soms zijn delen van de sprengenbeek opgeleid ten opzichte van de natuurlijke bodem zodat er een zo groot mogelijk verval werd gecreëerd ter plaatse van de watermolen.

Kenmerkendheid: net als wijerds zijn sprengbeken zeer karakteristiek voor het heidelandschap (dalflanken van de stuwwal). Voor sprengbeken is natuurlijk reliëf nodig en een watervoerende grondlaag waarin onder druk staand grondwater kan worden aangetakt. Vanwege de wederzijdse beïnvloeding scoren sprengbeken logischerwijs hoog op kenmerkendheid. Score: 3.

Zeldzaamheid: sprengbeken komen veelvuldig voor op de Veluwe. Verder vinden we ze op de Utrechtse Heuvelrug, in het Gooi, in Montferland en op de flanken van de stuwwallen nabij Nijmegen en Ootmarsum. Desondanks is het voorkomen van sprengbeken niet heel talrijk. Helemaal op landelijk of provinciaal niveau zijn ze relatief zeldzaam. Vandaar dat ze voor zeldzaamheid hoger scoren dan bijvoorbeeld 'de poorten'. Score: 2.

Gaafheid: wanneer het historische tracé van een sprengenbeek ook tegenwoordig nog wordt gevolgd is de sprengenbeek nog zeer gaaf. Helemaal wanneer de sprengkoppen eveneens nog aanwezig zijn in het landschap. Is het tracé grotendeels verlegd of afwezig dan zal de sprengenbeek voor dit criteria veel lager scoren.

Ensemble: de ensemblewaarde van een sprengenbeek wordt hoger naarmate er meer cultuurhistorische elementen aanwezig zijn. Kent de sprengenbeek nog sprengkoppen, opgeleide delen, een wijerd of bijvoorbeeld een intacte molen dan zal de ensemblewaarde hoog zijn. Deze neemt af wanneer veel van deze cultuurhistorische objecten de tand des tijds niet hebben overleefd.

Waterleiding:

Een gegraven waterweg (sloot) waarlangs het water van de ene plaats naar de andere wordt geleid. De waterleidingen bij het landgoed De Dellen en bij de Koerberg zijn tussen 1832 – 1850 aangelegd.²⁴ Waarschijnlijk dienden ze ter afvoer van het overtollige water uit de natte heidevelden ten behoeve van de landbouwontginningen. De waterleiding van De Dellen voerde het water af naar de sprengkop van de Middelste Heerderbeek.

Kenmerkendheid: waterleidingen komen voor in zeer uiteenlopende landschapstypen. Ze zijn zeker niet typerend voor het heidelandschap en daarmee ook niet van uitzonderlijk belang voor de wordingsgeschiedenis. Score: 1

Zeldzaamheid: de waterleidingen zijn zeker niet zeldzaam. In de negentiende eeuw zijn door geheel Nederland waterlossingen (waterleidingen) gegraven ter ontwatering van natte gebieden. Score: 1

Gaafheid: zodra de sloot en de bijbehorende wallen nog aanwezig zijn krijgt een waterleiding een hoge score. Hoe duidelijker aanwezig hoe hoger de score.

Ensemble: afhankelijk van de aanwezigheid van de gegraven sloot met wallen krijgt de waterleiding punten toegekend voor de ensemblewaarde.

Wetering:

De weteringen op de Veluwe vinden we vooral in de lage randzones: de 'broekgebieden'. Ze liggen in het kom- en uiterwaardlandschap. Weteringen zorgden voor de afvoer van het water uit deze natte gebieden in de richting van een stroomafwaarts gelegen uitlaat (rivier). De Veluwse komgronden hadden namelijk niet alleen te maken met regenwater, maar ook met kwelwater vanuit de hogere Veluwse gronden. Ze voeren het water uit deze komgebieden (instroom van hogere gebieden en vanaf de oeverwallen) stroomafwaarts naar een uitlaat. Weteringen komen veel voor in Nederland en zijn zeker niet uniek. Helemaal niet in het rivierenlandschap.

Kenmerkendheid: weteringen hebben een belangrijke rol gespeeld in de genese van het komlandschap en de uiterwaarden. Verspreid door heel Nederland komen weteringen voor in deze landschapstypen. Samen met de kaalheid en de rechte blokken (komgebied) zijn de weteringen zeer karakteristiek en scoren ze dus hoog voor kenmerkendheid. Score: 3.

Zeldzaamheid: weteringen zijn geen zeldzaamheid in Nederland. Ook niet in de Gelderse streken. Score± 1.

Gaafheid: een wetering is zeer gaaf en scoort dus hoog wanneer het oorspronkelijke tracé nog steeds gehandhaafd is, of er weinig verleggingen zijn geweest.

Ensemble: een wetering scoort hoog op 'ensemblewaarde' wanneer ze als een recht lijn voorkomt, , soms licht meanderend door de eeuwenlange stroming, in strak verkavelde broekontginningen met her en der bruggetjes over de wetering. De weteringen hadden niet per sé hele hoge slootwallen. Aan het einde van een wetering vind men vaak een sluis in een (rivier)dijk waar het water bij lage waterstanden in de rivier werd geloosd.

---

²⁴ Niet te verwarren met de loop van de Oude Grift zoals elders is gedaan (Boshoven, *et al.*, 2010, 58-59, 83).

Regenwaterdal:

Een regenwaterdal is een klein droogdal op de flank van de Veluwe waar bij hevige, langdurige stortbuien water naar beneden kon stromen. Ze ontstonden op natuurlijke laagten of door watererosie in karrenspoorbundels op de flank van de stuwwal. In deze dalen kwam 'het water van de berg' zoals voor diverse dorpen in de Veluwe wel bekend is. Zo is op de kaart van Van Geelkercken uit 1628 het volgende te lezen: 'Het schint dat het regen waeter dat van dese bergen valt moet in die grijft waeter.. (en).' Al in de zeventiende eeuw was het een bekend fenomeen dus. Helemaal in het kale heidelandschap, dat in zeer droge of zeer natte tijden maar moeilijk water kon vasthouden. Kenmerkend voor deze regenwaterdalen is het voorkomen van dwars hierin opgeworpen dammen om het afstromen van water tegen te gaan.

Kenmerkendheid: regenwaterdalen zijn zeer karakteristiek voor het heidelandschap en zijn daar ook aan verbonden vanwege het verval. Score: 3

Zeldzaamheid: naar dit fenomeen is nog nooit een gedegen onderzoek gedaan op de Veluwe. Aan de Wezepse kant komen ze ook voor. Score: 2.

Gaafheid: een hoge score als het reliëf van het regenwaterdal onaangetast is en gelijkenissen vertoont met de structuren op historische kaarten. Diep uitgesleten en zeer lange regenwaterdalen scoren hoger dan zeer kleine en ondiepe regenwaterdalen.

Ensemble: diepe erosiedalen met nog bestaande dwarsdammen scoren hoog. Afzonderlijke droogdalen zonder dwarsdammen scoren lager.

Dijk (droogdijk):

Dwars in de regenwaterdalen zijn (droog)dijken aangelegd zodat bij hevige regenval water en modder niet afspoelde richting het intensief gebruikte cultuurland van het es- en kamplandschap.

Kenmerkendheid: net als regenwaterdalen zijn ook de (droog)dijken nauw verbonden met het Veluwse heidelandschap en scoren daarom hoog. Score: 3.

Zeldzaamheid: ook van droogdijken is niet bekend in welke getale ze voorkomen op de Veluwe. Ze lijken relatief zeldzaam te zijn. Score: 2.

Gaafheid: wanneer de dam nog geheel intact is (zonder gaten o.i.d.) dan volgt een hoge score. Lange en hoge dammen zullen weer net iets hoger scoren.

Ensemble: dammen in reliëfrijke regenwaterdalen scoren hoog. Vooral wanneer de reliëfliijnen nog goed zichtbaar zijn.

Kanaal:

Anders dan een wetering zijn kanalen specifiek aangelegd voor de scheepvaart. Ze bevatten waterwerken om het waterpeil te controleren en het kanaal zodoende bevaarbaar te houden. Typerend zijn dus ook sluizen, bruggen eventueel oude jaagpadden en zwaaikommen waarin men elkaar kon passeren.

Kenmerkendheid: door vrijwel heel Nederland heen komen we kanalen tegen. Ze zijn dus niet specifiek verbonden met één landschapstype en daardoor weinig kenmerkend voor de wordingsgeschiedenis van een specifiek landschap. Score: 1

Zeldzaamheid: in Nederland zijn kanalen niet heel zeldzaam. Op de Veluwe en in Gelderland komen ze daarentegen toch veel minder voor. Vooral in zandlandschappen zijn kanalen relatief zeldzaam. Vandaar dat het Apeldoorns kanaal op zeldzaamheid hoog scoort. Score: 2.

Gaafheid: wanneer het oorspronkelijke tracé van het kanaal en de kanaaldijken aan weinig veranderingen onderhevig zijn geweest.

Ensemble: afhankelijk van het voorkomen van sluisen, bruggen, jaagpaden, zwaikommen. Dus alle elementen die horen bij de initiële aanleg van het kanaal.

Dijk:

Een dijk heeft in Nederland vaak een dubbelfunctie. Een dijk keert het water en wordt daarnaast vaak ook als weg gebruikt. Dijken zijn er in allerlei soorten en maten: zomerdijken, winterdijken, rivierdijken, polderdijken etc.

Kenmerkendheid: dijken zijn nauw verbonden aan het kom- en uiterwaardlandschap in Nederland. Overal in Nederland zijn in deze landschappelijke zone dijken aangelegd om hoogwater te keren en overstromingen te keren. Score: 3.

Zeldzaamheid: dijken zijn in Nederland zeker niet zeldzaam. Helemaal niet in het kom- en uiterwaardenlandschap. Ook in de regio Gelderland komen legio dijken voor. Het type dijk verschilt echter wel. Een stoudijk komt minder vaak voor dan een reguliere polderdijk. Ook rivierdijken zijn iets zeldzamer. Daarom is voor de zeer 'brede' legendarigheid dijk de score voor zeldzaamheid per type dijk bepaald.

Gaafheid: in hoeverre is het oorspronkelijke dijktracé nog intact? Is het bijvoorbeeld op veel plaatsen verlegd en aangepast of gaat het om een authentiek tracé? Dit zijn de zaken waarop de score voor gaafheid is bepaald.

Ensemble: afhankelijk van de lengte van de dijk, het voorkomen van dwarsdijken, sluisen en de aanwezigheid van doorbraakkolken.

Weg:

Overal in Nederland komen wegen voor. Net als bij dijken zijn er echter veel verschillende soorten wegen: holle wegen, wegen die over een dijk voeren, lokale wegen en regionale wegen. Afhankelijk van het type weg kan de functie en de zeldzaamheid bepaald worden. Dit verschilt dus per weg. Daarnaast hebben zich sinds de negentiende eeuw grote veranderingen voorgedaan. Waar veel zandwegen eerst bestonden uit een bundel van karrensporen veranderde het beeld door wegverhardingen. Niet langer werd een wegtracé gekenmerkt door een tientallen meters breed spoor van talloze ingesleten karrensporen, maar werd een weg bepaald door een smalle verharde baan door het landschap. Alle wegen dienen daarom afzonderlijk te worden bekeken en beoordeeld.

Kenmerkendheid: vooral nieuwere wegen hebben niet direct een relatie met het landschap. Oudere wegen hebben dit veel sterker: een karrenspoorbundel hoort thuis in een zandlandschap, holle wegen ook (stuiwzand) en een weg over een dijk hoort in een klei- of veenlandschap. Vanwege deze verschillen is per type weg de score voor kenmerkendheid bepaald.

Zeldzaamheid: ook de score voor zeldzaamheid verschilt per type weg. Een interregionale Hessenweg is veel zeldzamer dan een lokale weg die vanuit een dorp richting de heide voerde. Hetzelfde geldt voor een regionale weg over de IJsseldijk. De zeldzaamheid is dus ook weer per afzonderlijk wegtracé bepaald.

Gaafheid: wordt bepaald door het oorspronkelijke wegtracé te vergelijken met het huidige. Is de weg verbreed of nog steeds smal? Etc.

Ensemble: tolhuizen, greppels, karrenspoorbundels, lengte van een weg. Allemaal zaken die de ensemblewaarde bepalen. Toch is het lastig om een weg als ensemble te beoordelen. Vooral van de hoge diversiteit en de gevoeligheid voor veranderingen.

Snelweg:

Als karakteristieke elementen zijn de A-28 en de A-50 toegevoegd aan de cultuurhistorische waarderingskaart.

Kenmerkendheid: een snelweg is niet karakteristiek en is met veel minder respect voor het landschap aangelegd dan bijvoorbeeld de vroegere karrenspoorbundels. Vaak doorsnijden ze cultuurhistorische patronen en vormen ze een landschappelijke barrière. Score: 0.

Zeldzaamheid: in Nederland zijn snelwegen weinig zeldzaam. Score: 1.

Gaafheid: de snelwegen zijn nog relatief gaaf in vergelijking met het moment van aanleg. Score: 3.

Ensemble: afhankelijk van de aanwezigheid van bijvoorbeeld een klaverblad of zandwinputten zoals het Heerderstrand, die zijn gegraven ten behoeve van de aanleg van het wegtracé. De A-50 scoort iets hoger dan de A-28.

Spoorlijn:

In de gemeenten Heerde en Hattem zijn diverse spoorlijnen aangelegd. Vele daarvan hebben de tand des tijds niet overleefd. Net zoals we in heel Nederland zien zijn de spoorlijnen aangelegd tegen het einde van de negentiende eeuw. Sommige als smalspoor en anderen voor goederen- en personenvervoer. De zeldzaamheid en kenmerkendheid zal per spoorlijn bekeken moeten worden. Daarbij dient vermeldt te worden dat de kenmerkendheid vaak lager scoort.

Kenmerkendheid: spoorlijnen zijn niet typerend voor de wordingsgeschiedenis of de genese van het landschap. Ook zijn de meeste spoorlijnen niet met respect voor het landschap aangelegd, maar doorsnijden ze vaak juist typerende elementen en structuren. Om deze reden scoren snelwegen en spoorlijnen op dit criteria vaak laag. Pas wanneer spoorlijnen landschappelijke lijnen volgen kunnen ze hoger scoren voor kenmerkendheid.

Zeldzaamheid: de zeldzaamheid van de spoorlijn hangt af van de functie van het spoor en of het tracé voor lokale, regionale of interregionale doeleinden is gebruikt.

Gaafheid: in hoeverre is het baanvak nog zichtbaar? Daarbij is het gehele tracé afzonderlijk beoordeeld.

Ensemble: in hoeverre is het tracé (baanvak), met oude stations, baanwachterswoningen en wachtposten bewaard gebleven? Zijn veel van deze elementen aanwezig dan scoort het hoog.

Vlakelementen

Heideterreinen:

Vanaf de vroege middeleeuwen zijn de Veluwe bossen door intensief gebruik (brand, beweiding en kap) meer en meer omgezet tot heideterreinen. Vanaf de middeleeuwen is er dan ook sprake van een wijs heidelandschap met her en der bosjes, struwelen en slechts sporadisch beschermde malebossen. Vanaf de negentiende eeuw zijn deze heideterrein ontgonnen (heideontginningen) en hoofdzakelijk omgezet tot

bossen. Dit waren hele andere bossen dan die uit de vroege middeleeuwen. Slechts enkele heidevelden hebben deze ontginningsslag overleefd. Vandaar dat juist deze heideterreinen zijn gekarteerd en gewaardeerd. Ze zijn relatief zeldzaam geworden en erg kenmerkend voor het heidelandschap!

Kenmerkendheid: de heideterrein karakteriseren het middeleeuwse landschap bij uitstek. Een hoge score dus. Score: 3.

Zeldzaamheid: voor Gelderse of Veluwe begrippen zijn heideterrein niet zeldzaam. Score: 1.

Gaafheid: wanneer het terrein op historische kaarten altijd staat aangegeven als heide en niet of nauwelijks bebost is geraakt. Hoe meer bebossing er is geweest, hoe minder gaaf het terrein. Er wordt namelijk vanuit gegaan dat er in de periode vanaf de middeleeuwen tot 1800 continu heidebegroeiing aanwezig is geweest (periode van intensieve begrazing).

Ensemble: Indien er veel typische kenmerken van een heideterrein voorkomen: lokale verstuingen, heidevennen, karresporen, reliëf etc.

Karrenspoorbundels:

Een zeer bijzonder cultuurhistorisch fenomeen in de gemeente Heerde en Hattem vormen de talrijke en zeer goed bewaard gebleven karrenspoorbundels. Verspreid over het heidelandschap komen ze in grote getale voor. Hoewel ze op de Veluwe dus vrij veel voorkomen is het op landelijke schaal een bijzonder fenomeen. In de meeste zandgebieden zijn karrenspoorbundels met holle wegen te vinden, maar niet op een vergelijkbare schaal. Er is een groot verschil in de bundels: soms gaat het om slechts enkele sporen die onderdeel uitmaken van een lokale weg, terwijl de grootste bundels voorkomen langs interlokale Hessenwegen. Met name langs de Oude Hessenweg.

Kenmerkendheid: de bundels zijn zeer typisch voor het heidelandschap en voor de Veluwe. De bundels zijn kenmerkend en hebben bijgedragen aan de genese van het landschap. Ze volgen het reliëf en hebben lokaal zelfs voor zandverstuingen gezorgd. De karrenspoorbundels zijn dus onlosmakelijk verbonden met het heidelandschap. Score: 3.

Zeldzaamheid: de zeldzaamheid van karrenspoorbundels verschilt. Lokale karresporen zijn minder zeldzaam dan de bundels die horen bij de internationale Hessenwegen. Daarom verschilt de zeldzaamheid score van 1 (lokale bundels), 2 (hanzewegen of andere belangrijke routes) tot 3 (Hessenwegen).

Gaafheid: wanneer de karresporen nog goed zichtbaar zijn aan het reliëf dan scoren ze hoog. Het gaat daarbij vooral hoe goed ze zichtbaar zijn in het reliëf, niet om het aantal.

Ensemble: hierbij draait het om het aantal sporen, de wijze waarop ze ingesleten zijn en de lengte waarop de karresporen zijn te volgen. Hierdoor scoren regionale routes daardoor vaak hoger dan de kleinschalige.

Kasteelterrein (havezate Zwanenburg):

In middeleeuws Gelderland lagen diverse kaststeelterrein. Het terrein in Veessen behoort hier ook toe. Het terrein is nog herkenbaar. Zo is de gracht nog aanwezig evenals enige reliëfstructuren van de voormalige inrichting van het terrein. Voor het overige deel is er vooral veel verdwenen waardoor het complex niet heel hoog scoort. Archeologisch gezien is het natuurlijk wel zeer interessant. Of als inspiratie voor ontwikkelingen/informatievoorziening.

Kenmerkendheid: het kasteelterrein is niet onlosmakelijk verbonden met het landschapstype. Score: 1.

Zeldzaamheid: hoewel er her en der nog wel kasteelterreinen voorkomen zijn ze toch relatief zeldzaam. Score: 3.

Gaafheid: van het kasteelterrein is behalve de gracht bovengronds maar weinig bewaard gebleven. Score: 1.

Ensemble: de oorspronkelijke begrenzing van het kasteelterrein is af te lezen aan de huidige verkaveling. Daarnaast lag het terrein aan de oude loop van de IJssel die ter plaatse herkenbaar is in het landschap. Qua ensemblewaarde scoort het terrein dus relatief hoog. Score: 2.

Kolk

Kolken zijn zeer typerend voor landschapstypen die horen bij het rivierenlandschap. Vanaf het moment dat de rivieren bedijkt raakten en steeds hoger in hun eigen bedding kwamen te liggen deden zich dijkdoorbraken voor. Precies daar waar een dijk doorbraak ontstond door de eroderende werking van het water een kolk.

Kenmerkendheid: zoals gezegd zijn kolken typerend voor het rivierenlandschap. Score: 3.

Zeldzaamheid: vrijwel langs de gehele IJsseldijk worden kolken aangetroffen. Ook landelijk zijn kolken of wielen niet een zeldzaam fenomeen. Score: 1.

Gaafheid: de gaafheid van kolken is bepaald door de totale omvang van de kolk op historische kaarten te vergelijken met de omvang van het wateroppervlak op de huidige topografische kaart. Op basis daarvan is de score bepaald.

Ensemble: een kolk scoort hoger naarmate een kolk voorkomt in de nabijheid van een dijk. Helemaal wanneer de dijkweg al slingerend om de kolk is heen gelegd.

Leemkuil:

Leemkuilen zijn aangelegd voor de winning van leem. Deze grondstof werd soms in veldovens verwerkt tot stenen. Vaak was de kwaliteit echter niet voldoende. Leem is ook wel gebruikt ter isolatie en versteviging van boerderijwanden en als ondergrond op de deel van de boerderijen.

Kenmerkendheid: leemkuilen zijn niet typisch voor het heidelandschap, maar komen in vele landschapstypen voor. Score: 1.

Zeldzaamheid: over de leemkuilen op de Veluwe is niet heel veel bekend. Waarschijnlijk zijn ze niet zeer zeldzaam en komen ze relatief veel voor. Score: 1.

Gaafheid: in hoeverre is de kuil nog zichtbaar aanwezig.

Ensemble: afhankelijk van andere structuren die horen bij de leemwinning. Bijvoorbeeld veldovens of paden die naar de leemkuil toe leiden.

Malebos:

Een oorspronkelijk door markegenootschappen beheerd bos waarvan de houtexploitatie sterk aan regels was gebonden. Ten westen van Hattem zijn nog kleine plukjes van het oorspronkelijke malebos bewaard gebleven.

Kenmerkendheid: malebossen zijn kenmerkend voor het heidelandschap en het es- en kamplandschap. Het zijn restanten van de oerbossen die hier in de vroege middeleeuwen nog voorkwamen. Vandaar dat we ze als relatief kenmerkend mogen beschouwen. Score: 2.

Zeldzaamheid: op de Veluwe zijn malebossen een zeldzaam verschijnsel. Ooit had elk dorp een eigen malebos, maar door de intensieve benutting (afbranden, beweiding en kap) is er weinig overgebleven. Score: 3.

Gaafheid: afhankelijk in hoeverre het oorspronkelijke bos nog aanwezig is. In dit geval dus maar weinig. Score: 1.

Ensemble: afhankelijk van structuren die horen bij Malebossen. Dus het voorkomen van wallen, typische boomsoorten en oud bosplanten (niet geïventariseerd). Omdat er nog wallen en diverse plukjes bos voorkomen is de score bepaald op 2. Een nadere veldinventarisatie (vegetatie) zou hier echter op zijn plaats zijn. Score: 2.

Plaggendek:

Het es- en kamplandschap en plaggendekken zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Een plaggendek is namelijk het gevolg van een constante bemesting met een mengsel van mest en heideplaggen vanaf de zestiende of zeventiende eeuw. Overal waar deze diepzwarte dekken voorkomen hebben akkercomplexen gelegen. Omdat een plaggendek echter niet een landschapstype is, hebben we deze elementen niet gewaardeerd.

Zandwinplas:

Het Heerderstrand is een oude zandwinplas t.b.v. de aanleg van de A-50. Dit recreatieterrein is meegenomen als cultuurhistorisch element omdat het een behoorlijke landschappelijke ingreep betrof. Omdat zandwinplassen niet heel veel voorkomen in het landschapstype en omdat het terrein nog relatief gaaf is scoort de plas gemiddeld.

Kenmerkendheid: een zandwinplas is niet kenmerkend voor een landschapstype, maar is afhankelijk van geologische interessante afzettingen. Score: 0.

Zeldzaamheid: zandwinplassen komen op de Veluwe niet veel voor. Score: 2.

Gaafheid: in vergelijking met de aanleg is de zandwinplas nog relatief gaaf. Score: 3

Ensemble: het terrein is omgevormd naar een recreatieterrein en daardoor sterk van karakter verandert. Score: 1.

Zwaaikolk:

Een zwaaikolk is een plek waar schepen elkaar konden passeren of waar een schip kon keren. We vinden ze langs het Apeldoorns Kanaal. Voor Veluwse begrippen, in het komgebied, zijn ze zeer zeldzaam (2). Voor de landschapsgenese zijn ze verder weinig kenmerkend (1). Ze hebben wel gezorgd voor enige variatie in het monotone rechtlijnige kanaal.

Kenmerkendheid: zie algemene tekst.

Zeldzaamheid: zie algemene tekst.

Gaafheid: de score is afhankelijk van een vergelijking van de omvang van de historische zwaaikolk in vergelijking met de huidige situatie. Ziet de zwaaikolk er nog uit zoals hij in het beginstadium is aangelegd, dan volgt een hoge score.

Ensemble: hier gelden dezelfde criteria als bij het kanaal. Dus in hoeverre komen er naast de zwaaikommen nog elementen voor als jaagpaden, bruggen, het kanaal zelf etc.

Zwolse waterleiding:

In 1891 gaf het Zwolse gemeentebestuur opdracht om een waterleiding aan te leggen op de Wapenveldse heide. Om water te winnen werd parallel aan de stuwwal een insnede in de stuwwal gemaakt van maar liefst één kilometer lang en vier meter diep (ook wel *Het 'Kret'* genoemd). Water uit Het Kret (het bassin) werd door een aangelegd pompstation via waterleidingen naar Zwolle gepompt.²⁵

Kenmerkendheid: het bassin of 'Het Kret' als overblijfsel van het waterpompstation is weinig kenmerkend voor het heidelandschap van de stuwwal. Score: 1.

Zeldzaamheid: het bassin is zeer zeldzaam. Score: 3.

Gaafheid: 'Het Kret' is nog zeer gaaf aanwezig in het landschap. Score: 3.

Ensemble: het voormalige waterpompstation is afgebroken. Ook het smalspoor dat werd gebruikt ter aanvoer van steenkolen is niet meer aanwezig. De kades van het bassin zijn nog wel zeer duidelijk aanwezig. Dat geldt ook voor het tracé van de toegangsweg en enkele huisjes die nog stammen uit de periode dat het waterpompstation nog in gebruik was. Score: 2.

Wijerd:

Op plaatsen waar veel waterkracht nodig was, werd soms bovenstrooms van de molen een wijerd aangelegd. Een waterbassin dat 's nachts volstroomde met water zodat het overdag kon worden gebruikt ter aandrijving van de molen. Ook slotgrachten en visvijvers zijn als wijerd gebruikt. Ze lagen vooral bij koren- en kopermolens omdat deze een grotere energiebehoefte hadden. Op papiermolens bijvoorbeeld waren dag en nacht werkzaamheden en kenden een vele lagere energiebehoefte, waardoor een wijerd weinig meerwaarde had. Een wijerd bovenstrooms van een papiermolen wijst vaak op een andere functie van de molen in voorgaande tijden.

Kenmerkendheid: sprengbeken en wijerds komen voor in landschappen waar genoeg natuurlijk verval is. De flanken van de Veluwe stuwwallen vormen een landschap bij uitstek waar deze cultuurhistorische elementen voorkomen. Vanwege deze specifieke gebondenheid tussen het landschapstype en het voorkomen van wijerds scoren wijerds hoog voor kenmerkendheid. Score: 3.

Zeldzaamheid: wijerds zijn binnen het Veluwe heidelandschap een stuk zeldzamer dan bijvoorbeeld de poorten. Vandaar dat ze vrij hoog scoren op dit criteria. Score : 2.

Gaafheid: de gaafheid van de wijerd is bepaald aan de hand van de vorm: hoe zag de oorspronkelijke vorm eruit ten opzichte van de huidige? Een grote afwijking betekend een lage score terwijl geen afwijkingen leiden tot een hoge score.

Ensemble: voorkomen van het volgende complex zorgt voor een hoge ensemblewaarde: een stromende (opgeleide) beek, wijerd en een nog aanwezige watermolen. Het afwezig zijn van één of meer van deze elementen zal de score nadelig beïnvloeden.

---

²⁵ Horst 2014, 99-101.

Bijlage 2 Waarderingstabel historische landschappen

I_HOODSTU	I_THEMA	I_LEGENDA	I_NAAM	I_WAARDERI
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Oenesche Broek	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Kromholt	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Munnikenmars	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Stad	Stad Hattem	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	Vorchter Waarden	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	De Werven	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	Van Wervens Waard	zeer hoog
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	De Langenberg	hoog
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Molekaten	hoog
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Lutterbroek	hoog
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Assendorpse Broek	hoog
4	Culturele gebieden	Komlandschap	De Voorens	hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Gelderse Dijk	hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Wijnvoorde	hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Uitermars	hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Vorchter Enk	hoog
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Veesser Enk	hoog
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	Buitenwaarden	hoog
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	Hoenwaard	hoog
4	Culturele gebieden	Beekdal/-broeklandschap	Het Veen	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Heidelandschap	Dellen	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Heidelandschap	Heerderse Heide	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Hoorn	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Wapenveldse Enk	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Horsthoek	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Assendorp	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Markluiden	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Hattermerhout	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Hoornse Broek	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Hooge Gulbroek	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Achterste Broek	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Lage Gulbroek	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Kievitskampen	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Het Oever	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Werven	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	De Maten	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Papenlande	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Schellenberg	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Lippenbuurt	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	De Waarden	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	Veesser Waarden	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Uiterwaardlandschap	Buitenwaarden	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Veenontginningslandschap	Hattermerbroek	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Veenontginningslandschap	't Zand	gemiddeld
4	Culturele gebieden	Beekdal/-broeklandschap	Monnikenbos	laag
4	Culturele gebieden	Beekdal/-broeklandschap	Het Veen	laag
4	Culturele gebieden	Heidelandschap	Wapenveldse Heide	laag
4	Culturele gebieden	Heidelandschap	Wapenveldsche Zand	laag
4	Culturele gebieden	Heidelandschap	Hattermse Heide	laag
4	Culturele gebieden	Heidelandschap	Wezepse Heide	laag
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Weerkamp	laag
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Heerde	laag
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Zuppeld	laag
4	Culturele gebieden	Kampenlandschap	Hooge Kamp	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Nijoevers	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Wapenveldse Broek	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Veesserbroek I	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Ganzeweide	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Vorchterbroek	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Zijbroek	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Veesserbroek II	laag
4	Culturele gebieden	Komlandschap	Rottenbroek	laag
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Schaapsweide	laag
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Hoogen Enk	laag
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	De Hoeven	laag
4	Culturele gebieden	Oeverwallandschap	Kraaienberg	laag

Bijlage 3 Waarderingstabel recente landschappen

I_HOODSTU	I_THEMA	I_LEGENDA	I_NAAM	I_WAARDERI
5	Recente landschap	eerste landgoederenzone	Molecaten	zeer hoog
5	Recente landschap	heideontginning		zeer hoog
5	Recente landschap	heideontginning		hoog
5	Recente landschap	heideontginning		gemiddeld
5	Recente landschap	heideontginning		laag
5	Recente landschap	ruilverkaveling Wapenveldse Broek	Wapenveldsche Broek	laag
5	Recente landschap	agrarische herontwikkeling hoenwaard	Hoewaard	hoog
5	Recente landschap	eerste landgoederenzone	Eikelenburg	laag
5	Recente landschap	eerste landgoederenzone	Klooster Hulsbergen	gemiddeld
5	Recente landschap	eerste landgoederenzone	Vosbergen	zeer hoog
5	Recente landschap	eerste landgoederenzone	Bonenburg	zeer hoog
5	Recente landschap	eerste landgoederenzone	Borchgrave	hoog
5	Recente landschap	tweede landgoederenzone	Jacoba Hoeve	zeer hoog
5	Recente landschap	tweede landgoederenzone	Buitenzorg/Clara State	hoog
5	Recente landschap	tweede landgoederenzone	Petrea	zeer hoog
5	Recente landschap	tweede landgoederenzone	Flip Hul	zeer hoog
5	Recente landschap	hoogwatergeul Veessen - Wapenveld		n.v.t.
5	Recente landschap	tweede landgoederenzone	De Dellen	zeer hoog
5	Recente landschap	tweede landgoederenzone	Oldenbelt	hoog

CULTUURLAND ADVIES

Cultuurhistorie
Gebiedsontwikkeling
Ruimtelijke planvorming

Postbus 20, 8180 AA Heerde
T: 088 - 78 44 300
I: www.cultuurland.com